ज्ञानानुसंधान

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

ज्ञानानुसंधान
प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

ज्ञानानुसंधान

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

ज्ञानानुसंधान

लेखक: प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

पत्ता : स्नेह ब – १७, पोंदार रुग्णालयासमोर, डॉ. ॲनी बेझंट मार्ग, वरळी, मुंबई – ४०००३०.

चलभाष क्रमांक : ९९८७४६६४६७

ई-टपाल पत्ता : Sameer.vairagi@gmail.com

ISBN Number- 978-93-6068-557-7

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : ६ ऑगस्ट २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. १८०/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी ९९८७४६६४६७)

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी,

सहायक प्राध्यापक आणि
विभागप्रमुख(मराठी),

राजपत्रित अधिकारी(म.शि.से.), गट -अ,

महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व),

मुंबई - ४०००६०.

शिक्षण : एम.ए., बी.एड.,

एम.फिल.,

नेट(जेआरएफ), सेट,

वृत्तपत्रपदविका,

भगवद्गीता पदविका,

मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम,

भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम.

अर्पणपत्रिका

क्रांतिकारी लोकायत दर्शनास सादर समर्पित

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
(लोकायत दर्शन)

महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणाली ही एक भारतीय ज्ञान प्रणालीचा भाग आहे,

ज्यामध्ये हजारो वर्षांपासून विकसित झालेल्या ज्ञानाचा समावेश आहे,

ज्यात विज्ञान, तत्वज्ञान, व्याकरण, कला, साहित्य, आयुर्वेद आणि गणित यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश असून

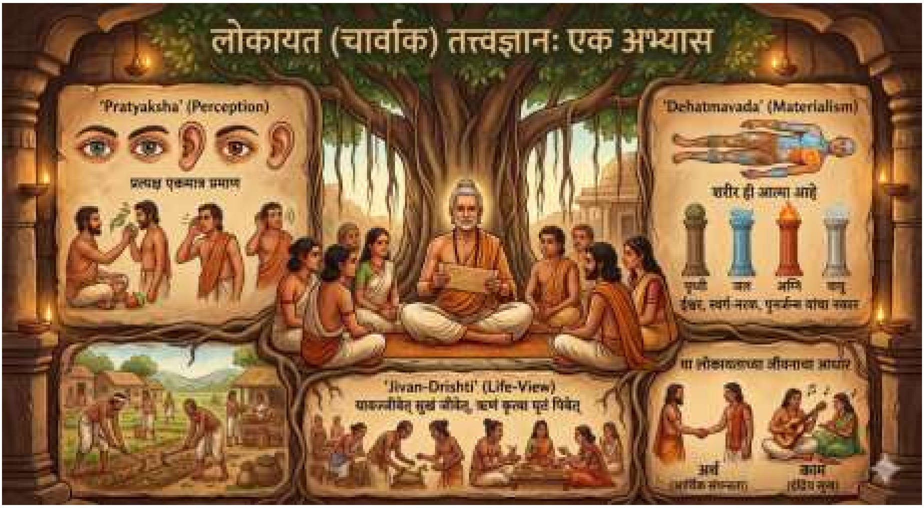
त्याचा आविष्कार प्रामुख्याने मराठी भाषेत झालेला आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणालीने केवळ महाराष्ट्रीय, भारतीय समाजावरच नव्हे,

तर जागतिक विचारांवरही लक्षणीय प्रभाव टाकला आहे..

अनुक्रमणिका

लोकायत (चार्वाक) तत्त्वज्ञान: एक अभ्यास

१. प्रस्तावना आणि नामकरण

- **क्रांतिकारक दर्शन:** भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात लोकायत (ज्याला चार्वाक दर्शन म्हणूनही ओळखले जाते) हे अत्यंत वेगळे, धाडसी आणि क्रांतिकारक दर्शन मानले जाते.
- **इहलोकवादी दृष्टिकोन:** इतर भारतीय दर्शने जिथे परलोक, आत्मा, मोक्ष आणि ईश्वराभोवती फिरतात, तिथे लोकायत पूर्णपणे इहलोकवादी (याच जगाला मानणारे) आणि भौतिकवादी (Materialistic) विचार मांडते.
- **शब्दाचा अर्थ:** 'लोकायत' या शब्दाचा अर्थ 'लोकांमध्ये पसरलेले' किंवा 'याच जगाशी (लोकाशी) आयत (जोडलेले)' असा होतो. या दर्शनाच्या अनुयायांना '**लोकायतिक**' असेही म्हटले जाते.
- **नावाची उत्पत्ती:** प्राचीन काळी चार्वाक नावाच्या ऋषींनी या विचारांचा प्रसार केला, म्हणून याला चार्वाक दर्शन म्हणतात. 'चार्वाक' शब्दाची उत्पत्ती दोन प्रकारे सांगितली जाते:
    - **चारू + वाक्:** 'चारू' म्हणजे गोड किंवा सुंदर आणि 'वाक्' म्हणजे वाणी. सामान्य जनतेला ऐकायला अतिशय गोड वाटणारे (स्वर्ग-नरकाच्या भीतीतून मुक्त करणारे) विचार मांडल्यामुळे हे नाव पडले.
    - **चर्व (चघळणे/खाणे):** 'चर्व' म्हणजे खाणे-पिणे आणि मौज करणे. "यावज्जीवं सुखं जीवेत्" (जोपर्यंत जगाल तोपर्यंत सुखात जगा) असा संदेश देणारे विचार असल्याने याला चार्वाक म्हणतात.

२. लोकायत दर्शनाचे चार वैचारिक स्तंभ (प्रमुख सिद्धांत)

चार्वाक दर्शन प्रामुख्याने चार महत्त्वाच्या वैचारिक स्तंभांवर उभे आहे:

अ) प्रमाण विचार (Epistemology): केवळ 'प्रत्यक्ष' हेच प्रमाण

- **प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्:** लोकायत मतानुसार, आपण आपल्या डोळ्यांनी जे पाहू शकतो किंवा इंद्रियांनी ज्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ शकतो, तेच सत्य आहे. चार्वाक केवळ 'प्रत्यक्ष' (Perception) हेच ज्ञानाचे वैध साधन स्वीकारतात.
- **अनुमान आणि शब्दांचा निषेध:** जे डोळ्यांना दिसत नाही (उदा. स्वर्ग, नरक, देव), त्याचा केवळ अनुमानावरून किंवा वेदांसारख्या ग्रंथांमधील शब्दांवर विश्वास ठेवून स्वीकार केला जाऊ शकत नाही, कारण अनुमान काही वेळा चुकीचे ठरू शकते. प्रत्यक्षाव्यतिरिक्त दुसरे कोणतेही प्रमाण नसल्यामुळे पुढील चर्चेला जागाच उरत नाही, असे ते मानतात.

ब) तत्त्व विचार (Metaphysics): चारच महाभूते आणि स्वभाववाद

- **चार भौतिक घटक:** पारंपरिक भारतीय तत्त्वज्ञान ५ महाभूते मानते (पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश). परंतु, लोकायत तत्त्वज्ञानाने **आकाश (Space) हे महाभूत नाकारले**, कारण त्याचे प्रत्यक्ष डोळ्यांनी ज्ञान होत नाही.
- **सृष्टीची निर्मिती:** हे संपूर्ण जग केवळ पृथ्वी, आप (जल), तेजस (अग्नी) आणि वायू या चार दृश्यात्मक भौतिक घटकांच्या वेगवेगळ्या प्रमाणातील नैसर्गिक संयोगातून बनले आहे.

- **स्वभाववाद:** विश्वातील वैविध्य (कोणी सुखी, कोणी दुःखी असणे) हे कोणत्याही 'अदृष्ट' (पूर्वकर्माचे फळ) यावर आधारित नसून तो केवळ गोष्टींचा अंगभूत स्वभाव आहे. बृहस्पती म्हणतात:

  अङ्ग उष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथानिलः । वर स्वभावत्तव्यवस्तुः ॥ (अर्थ: अग्नी उष्ण असतो, पाणी थंड असते आणि वारा शीतल असतो. हे सर्व कोणी बनवलेले नसून प्रत्येक गोष्ट तिच्या स्वभावामुळेच अशी कार्य करते.)

क) चैतन्य किंवा जाणीव (Consciousness): देहात्मवाद

- **तांबूल न्याय व किण्वन पद्धती:** "जर जग फक्त जड वस्तूंनी बनले आहे, तर माणसाच्या शरीरात जाणीव कुठून येते?" यावर चार्वाकांनी व्यावहारिक उत्तर दिले आहे. ज्याप्रमाणे विड्याचे पान, सुपारी, कात आणि चुना यांपैकी कोणामध्येही स्वतंत्रपणे 'लाल रंग' नसतो, पण ते एकत्र चघळल्यास लाल रंग तयार होतो; किंवा ज्याप्रमाणे मद्य बनवण्याच्या पदार्थांमधून (किण्वन प्रक्रियेतून) नशा उत्पन्न होते, अगदी तसेच चार भौतिक भूते एकत्र आली की शरीरात 'चैतन्य' निर्माण होते.
- **देहात्मवाद:** शरीर म्हणजेच आत्मा असून शरीरावेगळा कोणताही स्वतंत्र, अमर किंवा शाश्वत आत्मा अस्तित्वात नाही. शरीर नष्ट झाल्यावर चैतन्याचाही अंत होतो.
- **सामानाधिकरण्य:** शरीराच्या भौतिक स्थितीमुळे आपण "मी लठ्ठ आहे", "मी सडपातळ आहे" किंवा "मी काळा आहे" असे प्रयोग करतो. "माझे शरीर" (मम शरीरम्) हा प्रयोग केवळ व्यावहारिक बोलण्याचा एक औपचारिक किंवा दुय्यम प्रकार आहे, ज्याप्रमाणे 'राहूचे मस्तक' म्हटले जाते (जरी राहू म्हणजेच मस्तक आहे, तरी लोक त्यात भेद असल्यासारखे बोलतात).

ड) सुखवाद (Hedonism)

- **दोनच पुरुषार्थ श्रेष्ठ:** चार्वाक मतानुसार केवळ **अर्थ** (संपत्ती मिळवणे) आणि **काम** (सुखांचा उपभोग घेणे) हे दोनच पुरुषार्थ श्रेष्ठ आहेत; ते धर्म आणि मोक्ष मानत नाहीत.
- **सुख उपभोगणे हेच ध्येय:** तरुणीला आलिंगन दिल्याने मिळणारे सुख हेच जीवनाचे खरे उद्दिष्ट आहे. भविष्यातील काल्पनिक सुखासाठी (स्वर्गासाठी) वर्तमानातील प्रत्यक्ष सुख नाकारणे मूर्खपणाचे आहे. जरी जीवन दुःखाशी जोडलेले असले, तरी ज्याप्रमाणे लोक माशांमधील काटे काढून मासे खातात किंवा धान्यातील भुसा काढून तांदूळ घेतात, त्याप्रमाणे दुःखावर उपाय शोधून सुख उपभोगले पाहिजे.
- **प्रसिद्ध सुत्र:**

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

(अर्थ: जोपर्यंत जगाल तोपर्यंत सुखाने व आरामात जगा, कारण मृत्यू हा अटळ आहे, तो सर्वांनाच येणार आहे. एकदा का हा देह जळून राख झाला, की तो पुन्हा या जगात परत येत नाही.)

३. चार्वाकांचे मूलभूत सिद्धांत आणि व्याख्या

लोकायत दर्शनाने पारंपरिक संकल्पनांना अत्यंत व्यावहारिक आणि साधे अर्थ दिले आहेत:

- **दुःख (नरक):** काटे टोचल्यामुळे किंवा काटेरी गोष्टींमुळे होणारी साधी शारीरिक वेदना म्हणजेच नरक/दुःख होय.

- **ईश्वर (परमेश्वर):** ईश्वर नावाचा कोणताही अलौकिक नियंता नाही. जगात प्रत्यक्ष लोकप्रिय असलेला आणि शासन करणारा **राजा** हाच ईश्वर होय.
- **मोक्ष (मुक्ती):** ज्ञानामुळे मुक्ती मिळत नाही, तर केवळ **शरीराचा मृत्यू होणे** म्हणजेच मोक्ष होय.

४. वैदिक विधी, कर्मकांड आणि ग्रंथांवर चार्वाकांचे आक्षेप

बृहस्पती आणि चार्वाकांनी तत्कालीन वैदिक कर्मकांडांवर घणाघाती टीका केली:

- **उपजीविकेचे साधन:** अग्निहोत्र, तिन्ही वेद शिकणे, त्रिदंड धारण करणे आणि अंगाला राख फासणे – या गोष्टी केवळ बुद्धी आणि पुरुषार्थ नसलेल्या लोकांच्या उपजीविकेसाठी (पोट भरण्यासाठी) बनवल्या गेल्या आहेत. वेद रचणारे लोक हे वेडे, लबाड आणि राक्षस (भण्ड, धूर्त, निशाचर) होते.
- **यज्ञबळीवर प्रश्न:** जर ज्योतिष्टोम यज्ञात मारलेला प्राणी थेट स्वर्गात जातो, तर यज्ञ करणारा यजमान स्वतःच्या पित्यालाच यज्ञात का मारत नाही?
- **श्राद्धविधीवर आक्षेप:** जर मृत्यूनंतरच्या विधींमुळे (श्राद्धाने) मृत व्यक्तीची तृप्ती होत असेल, तर विझलेल्या दिव्यामध्ये तेल टाकून उसकी ज्योत पुन्हा पेटली पाहिजे. जर स्वर्गात अन्न पोहोचू शकते, तर तळमजल्यावरून वरच्या मजल्यावरील लोकांसाठी खालीच अन्न का दिले जात नाही? प्रवासाला निघणाऱ्यांना सोबत अन्न देण्याची गरज काय? कारण घरी केलेल्या श्राद्धानेच जर त्यांची भूक भागणार असेल, तर वाटेत अन्न देणे व्यर्थ आहे.

- **वेदांमधील परस्परविरोधी विधाने व चुका:**
    - **कर्मकांडातील दोष:** तैत्तिरीय संहितेत निर्जीव गोष्टींना उद्देशून विधाने आहेत (उदा. "हे औषधी वनस्पतींनो! माझे रक्षण करा", "हे वस्तऱ्या! इजा करू नकोस", "हे दगडांनो! ऐका") जी तर्कसंगत नाहीत . तसेच "रुद्र एकच आहे" आणि "पृथ्वीवर हजारो रुद्र आहेत" अशी परस्परविरोधी विधाने आहेत .
    - **ज्ञानकांडातील दोष:** तैत्तिरीय उपनिषदात भृगूला प्रथम 'अन्न हे ब्रह्म' आणि नंतर 'प्राण हे ब्रह्म' असे समजले, जे चार्वाकांच्या मते दोन्ही खोटे आहे . छान्दोग्य उपनिषद "आत्मा एकच आहे" म्हणते, तर कठोपनिषद "दोन आत्मे आहेत" असे सांगते, जे पूर्णपणे परस्परविरोधी आहे .

५. लोकायत दर्शनाचा इतिहास आणि प्रमुख ग्रंथ

लोकायत दर्शनाचा एकही मूळ पद्धतशीर ग्रंथ आज संपूर्ण स्वरूपात उपलब्ध नाही. त्यांचे विचार प्रामुख्याने विरोधकांनी (जैन, बौद्ध आणि वैदिक विद्वानांनी) खंडन करण्यासाठी ग्रंथात दिलेल्या **'पूर्वपक्ष'** (विरोधी मत) संदर्भांवरून समजतात.

प्रमुख ग्रंथ:

1. **बार्हस्पत्य सूत्र (Barhaspatya Sutra):** हा चार्वाक दर्शनाचा मूळ आणि पायाभूत ग्रंथ मानला जातो, जो ऋषी बृहस्पती यांनी लिहिला होता. हा ग्रंथ आज पूर्णपणे नष्ट झाला आहे.
2. **तत्त्वोपप्लवसिंह (Tattvoplavasimha):** हा लोकायत परंपरेतील एकमेव उपलब्ध स्वतंत्र ग्रंथ आहे. ८ व्या किंवा ९ व्या शतकात **जयराशी भट्ट** यांनी हा लिहिला. १९२६ मध्ये गुजरातच्या पाटण येथील जैन

ज्ञानभंडारातून याचे हस्तलिखित सापडले आणि १९४० मध्ये ते प्रकाशित झाले. याचा अर्थ "सर्व तत्त्वांचा संहार करणारा सिंह" असा असून यात चार्वाकांच्या 'प्रत्यक्ष प्रमाणावरही' हल्ला करून कट्टर संशयवाद (Radical Skepticism) मांडला आहे.

3. **सर्वदर्शनसंग्रह (Sarvadarsanasamgraha):** १४ व्या शतकात विजयनगर साम्राज्यातील महान विद्वान **माधवाचार्य** यांनी हा ग्रंथ लिहिला. यात १६ प्रमुख दर्शनांची माहिती असून सुरुवातच 'चार्वाक दर्शन' या पहिल्या प्रकरणाने होते.

६. लोकायत दर्शनाचा ऐतिहासिक कालपट (Timeline)

कालखंड	**प्रमुख घटना आणि संदर्भ**
प्राचीन काळ (इ.स.पूर्व १००० - ६००)	* वैदिक यज्ञांच्या कर्मकांडाला विरोध करत **ऋषी बृहस्पती** आणि त्यांच्या शिष्यांनी 'बार्हस्पत्य सूत्रे' लिहिली. * ऋग्वेदात आणि उपनिषदांमध्ये देवांना न मानणाऱ्या 'अश्रद्ध' लोकांवर टीकेचे उल्लेख आढळतात.
श्रमण युग (इ.स.पूर्व ६ वे शतक)	* बुद्ध आणि महावीरांचा काळ. * **अजित केशकंबली** सारख्या आद्य-भौतिकवाद्यांचा उदय झाला, ज्यांना

कालखंड	प्रमुख घटना आणि संदर्भ
	बौद्ध ग्रंथांत 'उच्छेदवादी' म्हटले आहे. बौद्ध धम्माच्या 'सामञ्ञफल सुत्त' आणि जैन ग्रंथांमध्ये लोकायत मतांचे विस्तृत उल्लेख आहेत. हा लोकायत दर्शनाचा सुवर्णकाळ होता.
महाकाव्य व राज्यशास्त्र काळ (इ.स.पूर्व ४ थे शतक ते इ.स. २ रे शतक)	* **कौटिल्य:** आपल्या 'अर्थशास्त्रात' लोकायताचा समावेश 'आन्वीक्षिकी' (तर्कशास्त्राच्या प्रमुख शाखांमध्ये) केला. * **रामायण:** 'जाबाली ऋषी' रामचंद्रांना वनवासातून परत आणण्यासाठी चार्वाक पद्धतीचा व्यावहारिक सल्ला देतात. * **महाभारत:** 'चार्वाक' नावाच्या राक्षसाची कथा येते, जो युधिष्ठिराच्या राज्याभिषेकावेळी ब्राह्मणांच्या वेषात येऊन युद्धातील हिंसेचा निषेध करतो.

कालखंड	प्रमुख घटना आणि संदर्भ
मध्ययुगीन काळ (इ.स. ८ वे ते १४ वे शतक)	* जयराशी भट्टांनी 'तत्त्वोपप्लवसिंह' तर माधवाचार्यांनी 'सर्वदर्शनसंग्रह' लिहिला. * या काळानंतर लोकायत दर्शन संस्थात्मक दृष्ट्या लुप्त झाले.
आधुनिक पुनर्शोध (वर्ष १९२६)	* गुजरातच्या जैन ग्रंथालयातून 'तत्त्वोपप्लवसिंह' हस्तलिखिताचा शोध लागला आणि स्वतःच्या लेखनाचा अभ्यास सुरू झाला.

ग्रंथ नष्ट होण्याची कारणे:

- **राजाश्रयाचा अभाव आणि विरोध:** बौद्ध, जैन आणि सनातन वैदिक धर्मातील विद्वानांनी चार्वाक मताला 'अनैतिक' ठरवले, ग्रंथांचे जतन थांबले आणि ते नष्ट करण्यात आले .
- **तोंडी परंपरेचा अभाव:** भारतात ज्ञान गुरू-शिष्य परंपरेने तोंडी टिकून राहिले, पण चार्वाक मठांची साखळी विरोधामुळे टिकू शकली नाही.

७. लोकायत विरुद्ध आस्तिक दर्शने (थोडक्यात तुलना)

वैचारिक मुद्दा	**लोकायत (चार्वाक) दर्शन**	**आस्तिक दर्शने (उदा. न्याय, वेदांत)**
जगाची निर्मिती	भौतिक घटकांच्या नैसर्गिक संयोगाने (स्वभाववाद)	ईश्वराची इच्छा किंवा कर्माचा सिद्धांत
आत्मा	शरीर म्हणजेच आत्मा (मृत्यूनंतर काही उरत नाही)	शरीर वेगळे आणि आत्मा अमर असतो
परम ध्येय (पुरुषार्थ)	अर्थ आणि काम (याच जन्मात सुख मिळवणे)	धर्म, अर्थ, काम आणि अंतिम ध्येय 'मोक्ष'
ज्ञानाचे साधन	केवळ प्रत्यक्ष अनुभव	प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शब्द (वेद प्रामाण्य)

८. आस्तिक दर्शने आणि विद्वानांनी केलेले चार्वाक मताचे खंडन

लोकायत दर्शनाच्या संकल्पनांवर आस्तिक दर्शनांनी (विशेषतः न्याय आणि वेदांत दर्शन) अत्यंत तर्कशुद्ध आक्षेप घेतले आहेत:

अ) 'केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण' यावर आक्षेप (न्याय दर्शन आणि वाचस्पती मिश्रा)

- **व्यवहार अशक्य होईल:** न्याय सूत्रांचे अभ्यासक म्हणतात की केवळ डोळ्यांनी दिसणाऱ्या गोष्टी खऱ्या मानल्या तर मानवी जीवन आणि रोजचा व्यवहार ठप्प होईल. डोंगराच्या पलीकडचा धूर पाहून आपण 'आग' असल्याचा अंदाज (अनुमान) लावतो. जर प्रत्यक्ष दिसेपर्यंत आग मानली नाही, तर माणूस आगीत जळून मरेल. आपण जेवतो कारण भूतकाळातील अनुभवावरून 'अनुमान' असते की जेवल्याने भूक भागेल.
- **आत्मव्याघात (स्वतःच्याच पायावर कुऱ्हाड):** "अनुमान हे प्रमाण नाही" हे विधान सिद्ध करण्यासाठी सुद्धा चार्वाकांना 'अनुमान' आणि 'तर्क' याचाच आधार घ्यावा लागतो. म्हणजेच अनुमानाचे खंडन करण्यासाठीही अनुमानाचाच वापर करावा लागतो.
- **वाचस्पती मिश्रांचा प्रहार:** महान भाष्यकार वाचस्पती मिश्रा यांनी 'भामती' (ब्रह्मसूत्रशंकरभाष्यम् ३.३.५४) मध्ये चार्वाकांच्या हट्टीपणाचा निषेध करताना म्हटले आहे की, केवळ प्रत्यक्षाचा हट्ट धरणारा नास्तिक हा प्राण्यांपेक्षाही हिणकस (पशोरपि पशुः) आहे. प्राणीसुद्धा काय चांगले आणि काय वाईट हे ओळखून हिरव्या गवताकडे जातात आणि काटेरी जमिनीपासून दूर राहतात. जर चार्वाक शब्द प्रमाण मानत नाहीत, तर त्यांनी इतरांशी बोलण्यासाठी शब्दांचा वापरच करू नये, कारण शब्दाचा अर्थ

प्रत्यक्षाद्वारे ज्ञात होत नाही; अशा हट्टीपणामुळे चार्वाकाला याच जन्मात मूकपणा आणि निष्क्रियतेच्या रूपाने मोठा नरक भोगावा लागतो.

ब) 'सुखवादा'वर आक्षेप

- **आर्थिक व्यवस्था कोलमडेल:** आस्तिकांनी व्यावहारिक प्रश्न विचारला की, जर प्रत्येक जण फक्त स्वतःच्या सुखाचा विचार करून कर्ज काढून तूप पिणार असेल आणि मृत्यूनंतर काही उरत नाही म्हणून ते परत करणार नसेल, तर जगात कर्ज देणारा कोणीच उरणार नाही आणि आर्थिक व्यवस्था कोलमडेल.
- **सुख-दुःखाचे नाते:** वेदांत दर्शन सांगते की जगात असे कोणतेही भौतिक सुख नाही जे दुःख घेऊन येत नाही. जसे माशाचा काटेरी तुकडा खाताना काट्यांचे दुःख सहन करावे लागते, किंवा अति तूप खाल्ल्याने आजारपण येते. शहाणा माणूस क्षणिक सुखापेक्षा 'आत्यंतिक दुःख निवृत्ती'चा (मोक्षाचा) प्रयत्न करतो.
- **पशू आणि माणसातील फरक:** केवळ शारीरिक सुखाचा उपभोग घेणे हे प्राण्यांचे लक्षण आहे. माणसाकडे 'विवेक' बुद्धी असल्याने त्याने केवळ काम आणि अर्थाच्या मागे न लागता 'धर्माचा' (कर्तव्य आणि नैतिकता) मार्ग स्वीकारला पाहिजे.

क) 'देहात्मवादा'चे खंडन

- **स्मृतीचा युक्तिवाद:** न्यायभाष्यकार वात्स्यायनांनी सिद्ध केले की, जर शरीर म्हणजेच आत्मा असेल, तर माणसाला बालपणीच्या गोष्टी मोठेपणी आठवल्या नसत्या; कारण बालपणातील शरीर आणि मोठेपणीचे शरीर भौतिकदृष्ट्या पूर्णपणे बदललेले असते. स्मृती टिकून राहण्यासाठी शरीराव्यतिरिक्त एक शाश्वत 'आत्मा' असणे गरजेचे आहे.

९. प्रमुख भौतिकवादी विचारवंत आणि संबंधित व्यक्तिमत्त्वे

१. महर्षी बृहस्पती आणि चार्वाक

- **संबंध:** परंपरेनुसार, महर्षी बृहस्पती हेच या विचारसरणीचे मूळ प्रवर्तक मानले जातात, तर 'चार्वाक' हे त्यांच्या प्रमुख शिष्याचे नाव होते किंवा या मताचा प्रसार करणाऱ्यांना दिलेली उपाधी होती.
- **दोन प्रवाह:** पौराणिक कथेनुसार, देवगुरु बृहस्पती यांनी दैत्यांचा नाश करण्यासाठी त्यांना वेदविरोधी, यज्ञविरोधी 'चार्वाक शास्त्र' शिकवले जेणेकरून ते अधर्मी होऊन नष्ट व्हावेत. मात्र, वास्तववादी दृष्टिकोनातून बृहस्पती हे प्राचीन काळातील एक स्वतंत्र, बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत होते, ज्यांनी विखुरलेल्या भौतिकवादी विचारांना सूत्रांच्या रूपात ('बृहस्पती सूत्र') एकत्र केले.

२. अजित केशकंबली (लोकायत दर्शनाचे 'ऐतिहासिक पूर्वज')

- **पार्श्वभूमी:** इ.स.पूर्व ६ व्या शतकातील हे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण विचारवंत असून ते बुद्ध आणि महावीर यांचे समकालीन होते. भारतात पद्धतशीर भौतिकवादाचा पाया घालणारे ते पहिले ज्ञात ऐतिहासिक दस्तऐवजीकरण असलेले तत्त्वज्ञ मानले जातात. बौद्ध साहित्यातील 'सामञ्ञफल सुत्त' मध्ये उल्लेखिलेल्या ६ प्रमुख 'श्रमण' विचारवंतांमध्ये त्यांचा समावेश आहे.
- **नावाचा इतिहास:** 'केश' म्हणजे केस आणि 'कंबली' म्हणजे घोंगडी. ते मानवी केसांपासून विणलेली घोंगडी पांघरायचे. हे वस्त्र हिवाळ्यात प्रचंड थंड आणि उन्हाळ्यात अतिशय उष्ण व दुर्गंधयुक्त असायचे. अशा खडतर स्थितीत राहिल्याने त्यांना हे नाव पडले.

- **उच्छेदवाद (Annihilationism):** अजित केशकंबली यांच्या तत्त्वज्ञानाला बौद्ध परंपरेत 'उच्छेदवाद' म्हटले गेले आहे, ज्याचा अर्थ 'मृत्यूनंतर सर्व काही नष्ट होते' असा होतो. त्यांच्या मते मृत्यू झाल्यानंतर शरीर जाळले की त्याचे चारही घटक (पृथ्वी, आप, तेज, वायू) आपापल्या मूळ तत्त्वात विलीन होतात आणि मानवी अस्तित्वाचा सर्वथा अंत होतो. त्यांनी आत्म्याचे अस्तित्व नाकारत 'तम्-जीवम्-तम्-सरीरम्-वाद' (जे शरीर आहे, तोच जीव आहे) हा विचार मांडला. पाप-पुण्य ही अंधश्रद्धा असून दानधर्म व यज्ञ विधी निव्वळ फसवणूक आहे, असे ते मानत. मृत्यू राजा असो वा रंक सर्वांना समान पातळीवर आणतो, हा त्यांचा पूर्ण समतावादी दृष्टिकोन होता.
- **चार्वाक दर्शनाशी साम्य व भेद:** लोकायत दर्शन आणि अजित केशकंबली यांच्यात चतुर्महाभूतवाद आणि देहात्मवादाच्या बाबतीत पूर्ण वैचारिक एकरूपता आहे. मात्र मुख्य विरोधाभास असा होता की, अजित केशकंबली हे वैयक्तिक जीवनात विलासी नसून 'तपस्वी श्रमण' होते आणि त्यांनी अत्यंत खडतर, साधे जीवन जगले. याउलट नंतरच्या काळात लोकायत दर्शनाला केवळ विलासी 'सुखवाद' ("ऋण काढून तूप प्या") म्हणून रंगवले गेले, तसा उपदेश अजित यांनी केल्याची नोंद नाही.

लोकायत (चार्वाक) दर्शनाशी असलेले साम्य आणि योगदान

'चार्वाक' किंवा ‘लोकायत’ ही नावे या भौतिकवादी विचारसरणीसाठी रूढ झाली असली, तरी या दर्शनाचे सर्वात पहिले बीज अजित केशकंबली यांच्या तत्त्व-विचारांत सामावले आहे.

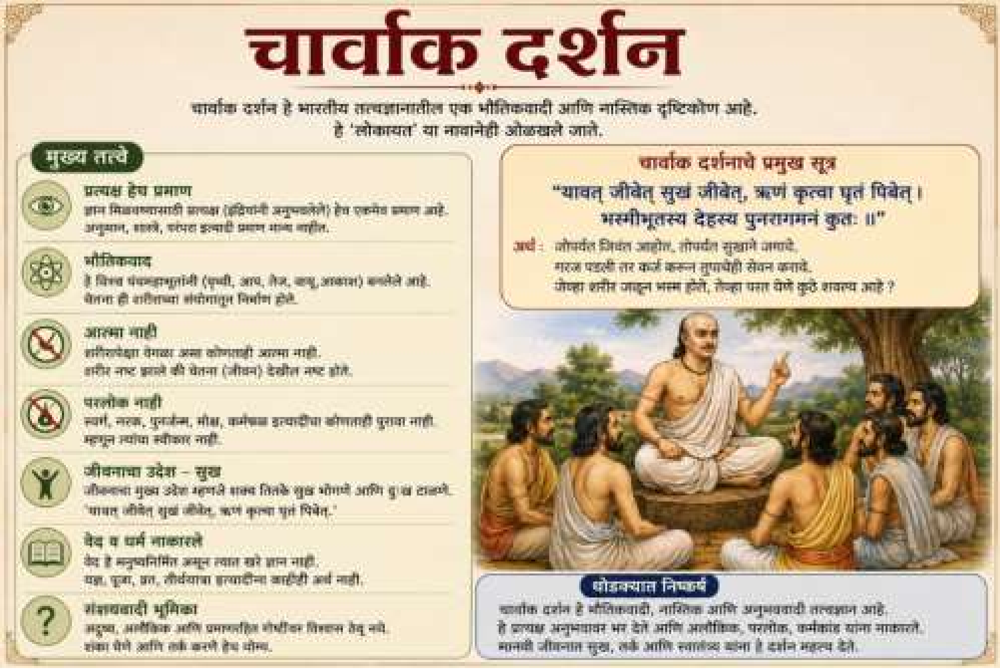
विचार पैलू	अजित केशकंबली यांचे मत	लोकायत (चार्वाक) दर्शन
मूलभूत तत्त्वे	चार जड तत्त्वे (पृथ्वी, आप, तेज, वायू).	चार जड तत्त्वे (आकाश तत्त्व नाकारले).
आत्म्याचे अस्तित्व	शरीरासोबतच आत्मा नष्ट होतो (उच्छेदवाद).	देहाव्यतिरिक्त स्वतंत्र आत्मा नाही (देहवाद).
परलोक व पुनर्जन्म	परलोक पूर्णपणे नाकारला.	"पुनरागमनं कुतः" (देह पुन्हा येत नाही).
यज्ञ व पुरोहितशाही	दान आणि यज्ञ म्हणजे ढोंग.	वेद आणि यज्ञ करणाऱ्यांवर कडक टीका.

उच्छेदवादाची समकालीन विचारप्रवाहांशी तुलना:

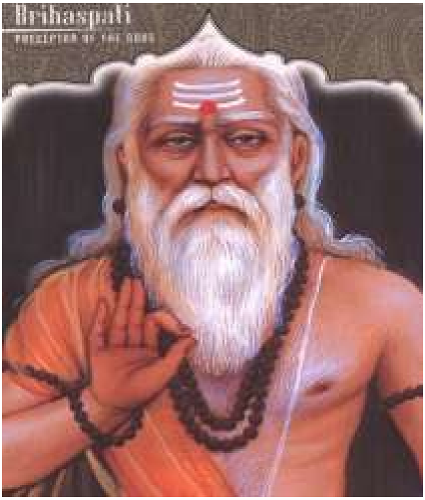
विचारप्रवाह / पंथ	प्रमुख प्रवर्तक	मुख्य संकल्पना
उच्छेदवाद (जडवाद)	**अजित केशकंबली**	मृत्यूसोबत आत्मा आणि शरीराचा पूर्ण नाश होतो.
शाश्वतवाद	प्रक्रुध कात्यायन	पाच तत्त्वांसह सुख, दुःख आणि आत्मा नित्य व अचल आहेत.
मध्यम मार्ग	गौतम बुद्ध	उच्छेदवाद आणि शाश्वतवाद या दोन्ही टोकांचा त्याग करून मध्यम मार्गाचा अवलंब.

अजित केशकंबली यांचे भौतिकवादी विचार आणि भगवान बुद्धांचा मध्यममार्ग यांच्या मुख्य फरकाचा तक्ता

वैचारिक पैलू	**अजित केशकंबली (लोकायत/उच्छेदवाद)**	**भगवान बुद्ध (मध्यममार्ग/बौद्ध धम्म)**
अंतिम सत्य	केवळ जड भौतिक जग (Material World).	अनित्यतेचा नियम (प्रतीत्यसमुत्पाद).
मृत्यूनंतर काय?	पूर्ण सर्वनाश (उच्छेद).	कर्माच्या प्रवाहामुळे पुनर्जन्म.
नैतिकता/शील	कर्माला कोणतेही नैतिक बंधन नाही.	शील, करुणा प्रज्ञा यावर अत्यंत भर.
जीवनाचे ध्येय	ऐहिक आणि व्यावहारिक जीवन जगणे.	तृष्णेचा नाश करून निर्वाण मिळवणे.
तत्वज्ञानाचे टोक	भौतिकवादाचे अंतिम टोक.	दोन्ही टोकांचा त्याग करणारा 'मध्यममार्ग'.

चार्वाक दर्शन
चार्वाक दर्शन हे भारतीय तत्वज्ञानातील एक भौतिकवादी आणि नास्तिक दृष्टिकोण आहे.
हे 'लोकायत' या नावानेही ओळखले जाते.
मुख्य तत्वे
प्रत्यक्ष हेच प्रमाण
ज्ञान मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष (इंद्रियांनी अनुभवलेले) हेच एकमेव प्रमाण आहे.
अनुमान, शब्द, परंपरा इत्यादी प्रमाण मान्य नाहीत.
भौतिकवाद
हे विश्व पंचमहाभूतांनी (पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश) बनलेले आहे.
चेतना ही शरीराच्या संयोगातून निर्माण होते.
आत्मा नाही
शरीरापेक्षा वेगळा असा कोणताही आत्मा नाही.
शरीर नष्ट झाले की चेतना (जीवन) देखील नष्ट होते.
परलोक नाही
स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म, मोक्ष, कर्मफळ इत्यादींचा कोणताही पुरावा नाही.
म्हणून त्यांचा स्वीकार नाही.
जीवनाचा उद्देश – सुख
जीवनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे शक्य तितके सुख भोगणे आणि दुःख टाळणे.
'यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्.'
वेद व धर्म नाकारले
वेद हे मनुष्यनिर्मित असून त्यात खरे ज्ञान नाही.
यज्ञ, पूजा, व्रत, तीर्थयात्रा इत्यादींना काहीही अर्थ नाही.
संशयवादी भूमिका
अदृष्ट, अलौकिक आणि प्रमाणरहित गोष्टींवर विश्वास ठेवू नये.
शंका घेणे आणि तर्क करणे हेच योग्य.
चार्वाक दर्शनाचे प्रमुख सूत्र
"यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"
अर्थ : जोपर्यंत जिवंत आहोत, तोपर्यंत सुखाने जगावे.
गरज पडली तर कर्ज काढून तुपाचेही सेवन करावे.
जेव्हा शरीर जळून भस्म होते, तेव्हा परत येणे कुठे शक्य आहे ?
थोडक्यात निष्कर्ष
चार्वाक दर्शन हे भौतिकवादी, नास्तिक आणि अनुभववादी तत्वज्ञान आहे.
हे प्रत्यक्ष अनुभवावर भर देते आणि अलौकिक, परलोक, कर्मकांड यांना नाकारते.
मानवी जीवनात सुख, तर्क आणि स्वातंत्र्य यांना हे दर्शन महत्त्व देते.

लोकायत दर्शनाचे 'ऐतिहासिक पूर्वज'

महर्षी बृहस्पती

अजित केशकंबली

अजित केशकंबली

३. महर्षी वात्स्यायन

भारतीय इतिहासात 'वात्स्यायन' नावाचे दोन मोठे विचारवंत झाले, ज्यांचा संबंध लोकायत दर्शनाशी येतो:

- **कामसूत्रकार वात्स्यायन:** त्यांनी 'कामसूत्र' ग्रंथात 'काम' या पुरुषार्थाची मांडणी केली, ज्यामुळे ते चार्वाकांशी जुळणारे वाटतात. परंतु चार्वाक केवळ 'अर्थ' आणि 'काम' (द्विवर्ग) मानतात, तर वात्स्यायन **धर्म, अर्थ आणि काम (त्रिवर्ग)** यांचा समतोल मानतात. लोकायतांच्या "उद्या मिळणाऱ्या मोरापेक्षा आजचा पारवा बरा" या सुखाच्या अतिरेकी विचारावर आक्षेप घेत वात्स्यायन अत्यंत व्यावहारिक उत्तर देतात: "भिकारी मागणी करतील म्हणून कोणी अन्न शिजवायचे सोडत नाही, किंवा हरणे येथे येऊन पिके खाऊन टाकतील या भीतीने कोणी शेतात

बियाणे पेरायचे सोडत नाही." म्हणजेच भविष्यातील संकटांच्या भीतीने माणसाने नैतिकतेने प्रयत्न करणे सोडू नये.

- **न्यायभाष्यकार वात्स्यायन (पक्षिलस्वामी):** यांनी अक्षपाद गौतमांच्या 'न्यायसूत्रांवर' भाष्य लिहिले आणि चार्वाकांच्या 'देहात्मवादाचे' तर्कशुद्ध खंडन (स्मृतीच्या आधारे) केले.

लोकायत दर्शन आणि कामसूत्रकार वात्स्यायन यांच्यातील भेद:

मुद्दा	लोकायत दर्शन	वात्स्यायन (कामसूत्र)
सुखाचा दृष्टिकोन	अनियंत्रित आणि एकमेव ध्येय (Extreme Hedonism)	नियंत्रित आणि कलात्मक आनंद (Refined/Balanced Pleasure)
नैतिकता (धर्म)	पूर्णपणे नाकारतात	समाजाच्या धारणेसाठी आवश्यक मानतात
जीवन पद्धती	कर्ज काढूनही सुख मिळवा	शिस्तबद्ध, सुसंस्कृत आणि नागरी जीवन (नागरकवृत्त)

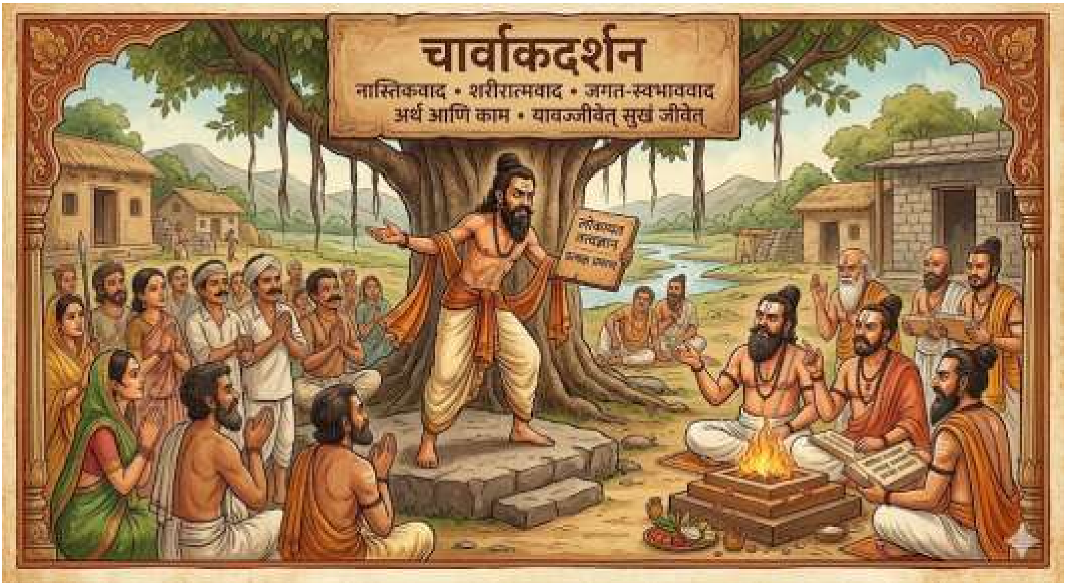
१०.लोकायत दर्शनाचे महत्त्व आणि योगदान

जरी नंतरच्या काळात वैदिक विचारवंतांनी चार्वाक मताचे कडाडून खंडन केले, तरी भारतीय विचारसरणीत या दर्शनाचे योगदान अनन्यसाधारण आहे:

- **बुद्धीप्रामाण्यवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन:** या दर्शनाने आंधळ्या श्रद्धा, यज्ञ-यागातील प्राण्यांचे बळी आणि पुरोहितशाहीच्या शोषणाला पहिला मोठा धक्का दिला. केवळ अनुभवाला महत्त्व देण्याच्या वृत्तीमुळे यात प्राचीन विज्ञानाची बीजे आढळतात.
- **इतर दर्शनांना वैचारिक आव्हान:** लोकायताने विचारलेल्या टोकदार आणि तर्कशुद्ध प्रश्नांमुळेच इतर आस्तिक दर्शनांना स्वतःचे सिद्धांत अधिक पक्के आणि परिपक्व करावे लागले.
- **इहवादी संदेश:** लोकायत हे माणसाला काल्पनिक स्वर्गाच्या किंवा मृत्यूनंतरच्या भीतीच्या छायेत न जगवता, याच पृथ्वीवरचे व्यावहारिक जीवन अधिक विवेकवादी, समृद्ध आणि आनंदी बनवण्याचा संदेश देणारे प्राचीन इहवादी दर्शन आहे.

समारोप

लोकायत दर्शन हे भारतीय विचारसरणीला लागलेली 'तर्काची सणसणीत चपराक' होती. या चपराकीमुळेच सुस्तावलेले इतर पंथ जागे झाले आणि त्यांनी स्वतःला तार्किकदृष्ट्या प्रगल्भ केले. त्यामुळे भारतीय तत्त्वज्ञान जे आज जगात आपल्या अथांग तर्कशुद्धतेसाठी ओळखले जाते, त्याचे श्रेय अप्रत्यक्षपणे लोकायतांच्या आव्हानालाच जाते. ज्ञानमीमांसेच्या इतिहासात ही खरोखरच एक 'बहुमोल मानवी कामगिरी' आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली : एक अवलोकन

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) म्हणजे प्राचीन काळापासून भारतात विकसित झालेली विविध प्रकारची तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, धर्म, योग, औषधशास्त्र (आयुर्वेद), गणित, वास्तुशास्त्र, शिक्षण प्रणाली आणि जीवनशैली यांची एक अत्यंत समृद्ध आणि सुसंगत परंपरा आहे. ही केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक नाही, तर ती वैज्ञानिक आणि तर्कशुद्ध विचारांवर आधारित आहे.भारतीय ज्ञान परंपरा वेदांपासून सुरू होते.भारत हा शब्द भा+रत असा बनलेला आहे, भा म्हणजे तेज होय. भारत म्हणजे तेजामध्ये रत असलेले लोक किंवा तेजस्वी लोकांचा देश होय.भारतीय

संस्कृती ही सनातन, नित्यनूतन, प्राचीन अशी संस्कृती आहे.भारतीय ज्ञानप्रणाली ही Theory of Everything प्रमाणे समग्र दृष्टिकोण स्वीकारणारी आहे.वेदान्त दर्शनात विश्वाच्या मुळाशी एक शक्ती कार्यरत असते, हा विचार दिसतो.चैतन्यापासून विश्वनिर्मिती झाली, असे वेदान्त तत्त्वज्ञान मानते.कणाद ऋषी यांनी जगत सर्वप्रथम अणूची संकल्पना मांडली.ऋषी हे शास्त्रज्ञ आहेत.भारतीय ज्ञान प्रणालीत विषय ध्यानातून ज्ञान प्राप्त होते व अंतःस्फूर्तीतून ज्ञान निर्माण होते, असे भारतीय परंपरेत मानले जाते.आधुनिक विज्ञान बाहेरील जगाचा शोध घेते, तर भारतीय ज्ञान परंपरा आंतरिक जगाचा शोध घेते. भारतीय ज्ञान प्रणाली मौखिकतेतून पुढे आली आहे. संस्कृत, प्राकृत या भारतीय भाषांमध्ये शब्द निर्माण करण्याची शक्ती आहे.

वैदिक ज्ञानप्रणाली

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे वेद, उपनिषदे, आयुर्वेद, गणित, ज्योतिष, स्थापत्यशास्त्र, कला आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या पारंपरिक आणि आधुनिक ज्ञानाचा एकत्रित विचार होय. ही प्रणाली समग्र असून, यात तात्त्विक, सांस्कृतिक आणि वैज्ञानिक विचारांची सांगड घातलेली आहे. ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पद्धतशीरपणे हस्तांतरित करण्यासाठी ही एक संघटित प्रणाली आहे, जी शिक्षण आणि जीवनाच्या विविध पैलूंना स्पर्श करते. भारतीय ज्ञान परंपरा प्रश्नांपासून सुरू होते.भारतीय ज्ञान प्रणालीचा ‘उपनिषदे’ हा सर्वोत्तम आविष्कार होय.उपनिषदे हा भारतीय ज्ञानप्रणालीचा गाभा मानला जातो.सर्व ज्ञानांचा उगम उपनिषदांत आढळतो. उपनिषद हा शब्द उप्+नि+सद् या मूळ धातूंपासून बनलेला आहे, याचा अर्थ ‘च्या जवळ जाणे’, गुरूच्या जवळ बसून मिळवलेले ज्ञान, ज्ञानाच्या जवळ जाणे असा होतो.उपनिषदे शेकडो

आहेत, परंतु त्यातील ईशा(यजुर्वेद), केन(सामवेद), कठ(यजुर्वेद), प्रश्न (अथर्ववेद), मुंडक(अथर्ववेद), मांडूक्य(अथर्ववेद), तैत्तिरीय(यजुर्वेद), तैत्तिरीय(यजुर्वेद), ऐतरेय (ऋग्वेद), छांदोग्य, बृहदारण्यक ही दशोपनिषदे महत्त्वाची आहेत.उपनिषदे ही संस्कृत भाषेत आहेत.भारतीय ज्ञानप्रणालीत विश्व म्हणजे काय?, विश्वाची निर्मिती कशी झाली आहे?, विश्व चालते कसे?, जगातील क्रियाकलाप या प्रश्नांतून ज्ञाननिर्मिती झाली आहे. बृहदारण्यक उपनिषदात वाद पद्धतीद्वारे ज्ञानाची चर्चा केलेली आढळते. या उपनिषदात याज्ञवल्क्य ऋषी आणि गार्गी यांच्याद्वारे ज्ञानाची चर्चा मांडली आहे. “एकेन ज्ञानेन सर्वं ज्ञानामि भवेत!” म्हणजेच “ मी काय जाणल्याने सर्व जाणल्यासारखे होईल.” असा प्रश्न शौनकाने अंगिरस ऋषींना विचारला आहे. ‘वादे वादे जायते तत्त्वबोध: !’ या सूत्राला खूप महत्त्व आहे.

भारतीय ज्ञान प्रक्रिया प्रश्नांपासून सुरू होते. “अथातो ....!” या शिष्याच्या प्रश्नातून भारतीय ज्ञानपरंपरा सुरू होते.भारतीय ज्ञान परंपरेचे ‘सूत्रशैली’ हे व्यवच्छेदक लक्षण आहे.भारतीय ज्ञानप्रणालीचा इतिहास सूक्त कालखंडात मांडता येतो.वेदांपासून सूत्र कालखंड सुरू होतो. वैदिक जीवनपद्धती यज्ञावर आधारित होती.

वेद हे भारतीय ज्ञान प्रणालीचे मूळ आधारस्तंभ आहेत. वेद या शब्दाचा अर्थ आहे 'ज्ञान' होय.वेद हा शब्द ‘विद्’ या धातुपासून निर्माण झाला आहे. विद् म्हणजे जाणणे होय. वेद म्हणजे जे जाणलेले आहे असे ज्ञान. ते जगातील सर्वात प्राचीन धार्मिक आणि साहित्यिक ग्रंथ मानले जातात.भारतीय संस्कृतीत वेद ‘श्रुती’ व ‘अपौरुषेय’ मानले जाते.वेद कोणी एका व्यक्तीने निर्माण केले नसून ते अनादी-अनंत मानले जातात.वेदाची मूळ संहिता ‘ऋग्वेद’ होय. व्यासांनी वेदाचे चार भाग केले.

व्यासांनी वेद सुसंघटित केले. वेदात Cosmology प्रमाणे विश्व निर्मितीबद्दल सांगितले आहे. वेदात ज्ञान, विज्ञान, भूमिती, ध्वनीशास्त्र(Phonetic), विश्वाचे रहस्य मांडले आहे. वैदिक वाङ्मयाचे वेद(संहिता) → ब्राह्मणे → आरण्यके → उपनिषदे(वेदान्त) असे टप्पे पडतात.

वेदांचे स्वरूप

- ❖ अपौरुषेय : वेद मानवाने रचलेले नाहीत, तर ते 'ऋषींना' गहन ध्यानात असताना 'ऐकू आले' (श्रुती – ऐकणे) म्हणून त्यांना ‘श्रुती’ असेही म्हणतात.
- ❖ नित्यत्व : वेद हे शाश्वत आणि अनादी मानले जातात.
- ❖ संकलन : मूळतः वेद एकच होते, परंतु महर्षी वेद व्यास यांनी त्यांचे विभाजन चार भागांत केले, ज्यामुळे त्यांचा अभ्यास करणे सोपे झाले.

चार वेद आणि त्यांची वैशिष्ट्ये

वेद मुख्यतः चार आहेत. प्रत्येक वेदाचे स्वतःचे महत्त्व आणि विषय आहेत:

१. ऋग्वेद : हा सर्वात प्राचीन वेद आहे. यात देवतांची स्तुती आहे. ऋग्वेदात दहा मंडले, १०२८ सुक्ते, १०,००० हून अधिक ऋचा आहेत. ऋग्वेद या ग्रंथाला संयुक्त राष्ट्रे शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संस्था म्हणजेच युनेस्को या संस्थेने जागतिक मानवी वारसा घोषित केले आहे. ऋग्वेदात गायत्री, सावित्री, अनुष्टुभ, त्रिष्टुभ, जगती इ. छंदप्रकारात काव्य निर्माण केले आहे.

२. यजुर्वेद : यात यज्ञ आणि कर्मकांड करण्यासाठी लागणारे मंत्र आहेत. शुक्ल यजुर्वेद आणि कृष्ण यजुर्वेद असे दोन भाग यजुर्वेदाचे आहेत.

यजुर्वेदात यज्ञसंस्थेचे विवेचन आढळते.यातूनच भूमितीचा जन्म झाला आहे. शुल्बसूत्रातून त्रिकोणमिती ही ज्ञानशाखा आकाराला आली.

३. सामवेद : हा वेद संगीत आणि गायनाशी संबंधित आहे. ऋग्वेदातील मंत्रांचे गायन कसे करावे? याचे नियम आणि पद्धती याचे वर्णन सामवेदात केले आहे.वेद उच्चारायचे कसे? याचे विवेचन केले आहे. हा वेद भारतीय शास्त्रीय संगीताचा मूळ स्रोत मानला जातो.

४. अथर्ववेद : हा वेद दैनंदिन जीवनातील समस्या आणि उपाय यावर आधारित आहे. यात जादू-टोणा, आरोग्य, औषधशास्त्र(आयुर्वेद), आणि गृहनिर्माण याबद्दल माहिती आहे.

वेदांचे चार भाग

प्रत्येक वेद खालील चार भागांमध्ये विभागलेला आहे:

१. संहिता : हा वेदांचा मूळ भाग आहे, ज्यात केवळ मंत्र आणि स्तोत्रे आहेत.
२. ब्राह्मणे: यात यज्ञ आणि विधी कसे करावेत याबद्दलचे गद्य भाष्य आहे.
३. आरण्यके : हे जंगल किंवा आश्रमात अभ्यासले जाणारे भाग आहेत. यात कर्मकांडातून तत्त्वज्ञानाकडे जाणारे चिंतन आहे.
४. उपनिषदे : वेदांचा अंतिम भाग (वेदान्त). यात तत्त्वज्ञान, आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान आणि गूढ विद्या यावर गहन चर्चा आहे. उपनिषदांमध्ये आत्मज्ञान, तत्त्वज्ञान, ब्रह्मज्ञान आणि जीवनातील गहन विचारांवर भर दिला आहे.

- **वेदांचे महत्त्व**

१. सांस्कृतिक वारसा: हे भारतीय संस्कृती, धर्म आणि जीवनशैलीचे मूळ आहेत.
२. भाषा आणि व्याकरण: वेदांमुळेच संस्कृत भाषेचे व्याकरण (उदा. पाणिनीचे व्याकरण) विकसित झाले.
३. वैज्ञानिक आधार: वेदांमध्ये गणित, खगोलशास्त्र, हवामान आणि आरोग्य याबद्दलचे अनेक वैज्ञानिक संकेत आढळतात.

वेदांग

'वेदांग' म्हणजे वेदांची अंगे होय. वेदांचे योग्य प्रकारे अध्ययन, आकलन आणि वैदिक विधींचे (यज्ञ इ.) अचूक पालन करण्यासाठी ज्या सहा सहायक शास्त्रांची निर्मिती झाली, त्यांना वेदांगे म्हणतात.

वेदांना एका पुरुषाची कल्पना करून ही सहा शास्त्रे त्याची विविध अंगे (अवयव) मानली जातात.

वेदांगे एकूण सहा आहेत, ती पुढीलप्रमाणे :

वेदांग (शास्त्र)	वेदांगातील स्थान	मुख्य विषय/उपयोग
१. शिक्षा	नाक(घ्राणं)	उच्चारणशास्त्र. वेद मंत्रांतील वर्ण (अक्षरे), स्वर (उदात्त, अनुदात्त, स्वरित) आणि मात्रा (ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत) यांचे अचूक व शुद्ध उच्चार कसे करावेत, याचे मार्गदर्शन.
२. कल्प	हात (हस्तौ)	विधीशास्त्र. यात यज्ञादी धार्मिक विधी, सोळा संस्कार आणि आचारधर्म यांचे नियम व पद्धती सांगितलेल्या आहेत. (यात श्रौतसूत्रे, गृह्यसूत्रे, धर्मसूत्रे, शुल्बसूत्रे यांचा समावेश होतो.)
३.व्याकरण	मुख (मुंख)	शब्दशास्त्र. वेद मंत्रांमधील शब्दांचे स्वरूप, शुद्धता आणि अर्थाचे ज्ञान होण्यासाठी हे शास्त्र महत्त्वाचे आहे. पाणिनीचे ‘अष्टाध्यायी’ हा व्याकरण ग्रंथ सर्वात प्रसिद्ध आहे. अष्टाध्यायीत भाषेची चौदा सूत्रे ‘शिवसूत्रे’ मानली गेली आहेत. अगस्ती

वेदांग (शास्त्र)	वेदांगातील स्थान	मुख्य विषय/उपयोग
		ऋषींनी ‘तोलकाप्पियम’ हे तमिळ भाषेचे व्याकरण निर्माण केले आहे.
४. निरुक्त	कान (श्रोत्र)	शब्दव्युत्पत्तीशास्त्र. वेद मंत्रांतील कठीण शब्दांचे अर्थ आणि त्यांची व्युत्पत्ती (मूळ) स्पष्ट करणे. (यास्काचार्यांचे निरुक्त प्रसिद्ध आहे.)
५. छंद	पाय (पादौ)	छंदशास्त्र. वेद मंत्रांची रचना ज्या विशिष्ट नियमांनुसार (उदा. गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती छंद) झाली आहे, त्या छंदांची माहिती व नियम सांगणे.
६. ज्योतिष	डोळे (चक्षु)	कालनिर्णय शास्त्र. यज्ञ किंवा धार्मिक विधी कोणत्या योग्य वेळी (तिथी, नक्षत्र) करावेत हे निश्चित करण्यासाठी पंचांग व खगोलशास्त्राचे ज्ञान.

वेदांगांचे प्रयोजन

वेदांगांची निर्मिती प्रामुख्याने वेदांचे जतन आणि उपयोग यासाठी झाली. वेदाध्ययन करणारे विद्यार्थी आणि पुरोहित यांना वेद समजून घेण्यासाठी व त्यानुसार कर्मकांडे करण्यासाठी या शास्त्रांची मदत होते.

सहा वैदिक दर्शने (षड्दर्शने)

षड्दर्शने म्हणजे भारतीय तत्त्वज्ञानातील सहा मुख्य आस्तिक विचारप्रणाली होय. 'दर्शन' या शब्दाचा अर्थ 'पाहणे' किंवा 'सत्य जाणून घेण्याचा दृष्टिकोन' असा होतो. दर्शन या शब्दासाठी ‘तत्त्वज्ञान’ हा शब्ददेखील उपयोजण्यात येतो. ही सर्व दर्शने वेदांना अंतिम प्रमाण मानतात.

ही सहा दर्शने आणि त्यांचे मुख्य प्रणेते खालीलप्रमाणे आहेत:

क्र.	दर्शन (शाळा)	प्रणेते	मुख्य तत्त्वज्ञान/लक्ष्य
१.	सांख्य	महर्षी कपिल	विश्वाची निर्मिती दोन मूलभूत तत्त्वांमधून झाली आहे: प्रकृती आणि पुरुष. दुःख-मुक्तीसाठी या तत्त्वांचे ज्ञान आवश्यक आहे.
२.	योग	महर्षी पतंजली	सांख्य तत्त्वज्ञानाला पूरक. चित्तवृत्तींचा निरोध (मनाच्या विचारांवर नियंत्रण) करून समाधी प्राप्त करणे. अष्टांग योगावर आधारित.

क्र.	दर्शन (शाळा)	प्रणेते	मुख्य तत्त्वज्ञान/लक्ष्य
३.	न्याय	महर्षी गौतम	तर्कशास्त्र आणि ज्ञानमीमांसा यावर भर. वैध ज्ञान (प्रमाण) प्राप्त करण्याचे साधन आणि पद्धतींचे विश्लेषण करते.
४.	वैशेषिक	महर्षी कणाद	भौतिक जगाचे आणि पदार्थांचे विश्लेषण. विश्वाची रचना सात पदार्थ आणि अणू यांपासून झाली आहे, असे मानते.
५.	मीमांसा (पूर्व मीमांसा)	महर्षी जैमिनी	वेद (विशेषतः कर्मकांडाचे भाग) आणि धार्मिक विधी यांच्या अर्थावर आणि योग्य पालनावर भर देते.
६.	वेदान्त (उत्तर मीमांसा)	महर्षी व्यास	उपनिषदे (वेदांचा ज्ञानकांड भाग) यावर आधारित. ब्रह्म आणि आत्मा यांचे स्वरूप समजून घेणे आणि मोक्ष प्राप्त करणे, हे मुख्य लक्ष्य.

षड्दर्शनांचे महत्त्व (Significance)

- ही दर्शने भारतीय विचारसरणीचा आधारस्तंभ आहेत.
- ती मोक्ष (मुक्ती) प्राप्त करण्याच्या विविध मार्गांचे आणि तत्त्वज्ञानाचे स्पष्टीकरण देतात.
- न्याय आणि वैशेषिक दर्शनांनी तर्कशास्त्र आणि भौतिक विज्ञानाचा पाया घातला.
- सांख्य आणि योग दर्शनांनी मन आणि शरीराच्या संबंधावर आणि आत्मिक उन्नतीवर लक्ष केंद्रित केले.
- मीमांसा आणि वेदान्त दर्शने थेट वैदिक ज्ञान आणि कर्मकांड यांचा सखोल अभ्यास करतात.

भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आयुर्वेद यांनुसार ही अत्यंत महत्त्वाची मूलभूत तत्त्वे आहेत.

पंच महाभूते

पंच महाभूते म्हणजे पाच मूलभूत घटक किंवा द्रव्ये ज्यांनी संपूर्ण ब्रह्मांड आणि आपले शरीर बनलेले आहे, असे मानले जाते.

क्र.	पंचमहाभूते	मुख्य गुणधर्म	शरीरातील कार्यस्थान
१	पृथ्वी	स्थिरता, घनत्व, कठीणपणा	हाडे, मांस, नखे, केस (Solid Structure)
२	आप	तरलता, शीतलता, ओलावा	रक्त, पाणी, रस (Liquids)
३	तेज	उष्णता, प्रकाश, रूपांतरण	पचन, चयापचय (Metabolism), शरीराचे तापमान
४	वायू	गती, हलकेपणा, कोरडेपणा	श्वासोच्छ्वास, हालचाल, चेतासंस्थेचे वहन
५	आकाश	अवकाश, पोकळी, छिद्र	शरीरातील पोकळी (उदा. कान, पोट, छाती)

तन्मात्रा

तन्मात्रा म्हणजे सूक्ष्म ज्ञानविषय होय . ही पंच महाभूतांच्या आधीची अवस्था आहे आणि पंच ज्ञानेंद्रियांना त्यांच्या विषयांचा अनुभव घेण्यासाठी आधार देतात.

क्र.	तन्मात्रा सूक्ष्म) (घटक	संबंधित महाभूत	संबंधित ज्ञानेंद्रिय
१	**शब्द**	आकाश	कान (श्रोत्र)
२	**स्पर्श**	वायू	त्वचा (त्वक्)
३	**रूप**	तेज	डोळे (चक्षू)
४	**रस**	आप (जल)	जीभ (रसना)
५	**गंध**	पृथ्वी	नाक (घ्राण)

तन्मात्रा या सूक्ष्म असल्याने, त्यांचे स्थूल स्वरूप पंच महाभूतांच्या स्वरूपात प्रकट होते, ज्याचा अनुभव पंच ज्ञानेंद्रियांना येतो.

पंच ज्ञानेंद्रिय

ज्ञानेंद्रिये म्हणजे ज्ञान ग्रहण करणारी इंद्रिये होय. बाह्य जगाचे ज्ञान मिळवण्यासाठी ही पाच इंद्रिये आपल्याला मदत करतात.

क्र.	ज्ञानेंद्रिय	कार्यज्ञान / विषय
१	श्रोत्र (कान)	ऐकणे (शब्द ग्रहण करणे)
२	त्वक् (त्वचा)	स्पर्श अनुभवणे शीत), उष्ण, मृदू, कठोर(
३	चक्षू (डोळे)	पाहणे. (रूप, रंग आणि आकार)
४	रसना (जीभ)	चव घेणे.(षड्रस- मधुर, अम्ल, लवण, कटू, तिक्त, कषाय)
५	घ्राण (नाक)	वास घेणे.(गंधाचे ज्ञान)

हे सर्व घटक भारतीय तत्त्वज्ञानात, विशेषतः सांख्य दर्शनात आणि आयुर्वेदात, मानवी शरीर आणि विश्वाच्या संरचनेचा आधार मानले जातात.

पंचकोश

पंचकोश हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील, विशेषतः वेदान्त (उपनिषदे) आणि योगामध्ये अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

'कोश' म्हणजे आवरण किंवा म्यान. आत्म्याभोवती असलेली ही पाच आवरणं आहेत, जी आपल्या अस्तित्वाचे वेगवेगळे स्तर दर्शवतात. आत्म्याला (ब्रह्माला) जाणण्यासाठी या पाचही स्तरांचे ज्ञान आणि त्यांचा अनुभव घेणे आवश्यक आहे.

पंचकोश (पाच आवरण)

क्र.	कोशाचे नाव	मराठी अर्थ	संबंधित देह	मुख्य स्वरूप व उद्देश
१	अन्नमय कोश	अन्नाने बनलेले आवरण	स्थूल देह	१. अन्न आणि पाण्याची निर्मिती . २. आपले दृश्य शरीर, हाडे, मांस, रक्त, स्नायू . ३. योगात आसन, शुद्ध आहार आणि क्रियांनी

क्र.	कोशाचे नाव	मराठी अर्थ	संबंधित देह	मुख्य स्वरूप व उद्देश
				या कोशाचे पोषण होते.
२	प्राणमय कोश	प्राणशक्तीचे आवरण	सूक्ष्म देह	१. शरीरातील प्राणशक्ती किंवा ऊर्जा . पाच वायू (प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान आणि नाड्या) २. श्वासोच्छ्वास आणि रक्ताभिसरण नियंत्रित करतो . ३. योगात प्राणायामाने या

क्र.	कोशाचे नाव	मराठी अर्थ	संबंधित देह	मुख्य स्वरूप व उद्देश
				कोशाचे शुद्धीकरण होते.
३	मनोमय कोश	मनाचे आवरण	सूक्ष्म देह	१. मन आणि पंच ज्ञानेंद्रिये २. विचार व भावना या राग, द्वेष, हर्ष, शोक, इच्छा, संकल्प विकल्प या स्तरावर निर्माण होतात ३. भक्ती आणि मंत्रजपाने या कोशावर

क्र.	कोशाचे नाव	मराठी अर्थ	संबंधित देह	मुख्य स्वरूप व उद्देश
				नियंत्रण मिळवता येते.
४	विज्ञानमय कोश	बुद्धी ज्ञानशक्तीचे/ आवरण	सूक्ष्म देह	१. बुद्धी आणि कर्मेन्द्रिये २. निर्णयक्षमता, विवेक, तर्कशक्ती, सत्यासत्य ओळखण्याची क्षमता या कोशात असते . ३. ध्यान आणि चिंतनाने हा कोश विकसित होतो.

क्र.	कोशाचे नाव	मराठी अर्थ	संबंधित देह	मुख्य स्वरूप व उद्देश
५	आनंदमय कोश	आनंदाचे आवरण	कारण देह	१. हे आत्म्याच्या सर्वात जवळचे आणि अत्यंत सूक्ष्म आवरण आहे. २. गाढ झोप (सुषुप्ती) आणि समाधी अवस्थेत याचा अनुभव येतो ३. इथे केवळ आनंद असतो हाकोश मोक्षप्राप्तीनंतर विलय पावतो.

पंचकोशांचे महत्त्व

१. समग्र दृष्टिकोन: पंचकोश आपल्याला केवळ भौतिक शरीर नव्हे (अन्नमय कोश), तर ऊर्जा, मन, बुद्धी आणि आनंद या सर्व स्तरांवर स्वतःचे आकलन करण्यास मदत करतात.

२. योगाचा आधार: योग आणि ध्यान साधना या पाचही कोशांवर काम करतातआसन हे अन्नमय कोशासाठी .उदा ., प्राणायाम प्राणमय कोशासाठी, आणि ध्यान मनोमय.विज्ञानमय कोशासाठी असते/

३. रोगमुक्ती: आयुर्वेद आणि योग मानतात की रोग केवळ अन्नमय कोशात नसतात, तर ते प्राणमय किंवा मनोमय कोशातील असंतुलनातून)imbalances) सुरू होतात त्यामुळे संपूर्ण . .स्तरावर उपचार आवश्यक असतो

हे पाच कोश एकमेकांना व्यापून टाकतात आणि आत्म्याचे स्वरूप झाकतात. योग आणि अध्यात्मिक साधनेचा उद्देश या कोशांच्या आवरणातून बाहेर पडून आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप जाणणे हा असतो.

वेद आणि त्यांचे उपवेद

वेदांच्या प्रत्येक भागाशी संबंधित असलेले उपवेद (Upavedas) खालीलप्रमाणे आहेत. उपवेद हे वेदांच्या ज्ञानाला पूरक असणारे, व्यावहारिक जीवनातील कला, विज्ञान आणि कौशल्ये यांवर आधारित ग्रंथ आहेत.

वेदांचे उपवेद

वेदांचे उपवेद एकूण चार आहेत. प्रत्येक उपवेद एका विशिष्ट वेदाशी संबंधित आहे:

क्र.	वेद	उपवेद	मुख्य विषयज्ञान/क्षेत्र
१	ऋग्वेद	आयुर्वेद	आरोग्य आणि जीवन विज्ञान. यामध्ये मानवी शरीर, रोगनिदान, उपचार, औषधी वनस्पती आणि दीर्घायुष्याचे नियम समाविष्ट आहेत.
२	यजुर्वेद	धनुर्वेद	युद्धकला आणि सैन्य विज्ञान. यामध्ये शस्त्र चालवण्याचे ज्ञान, युद्धनीती आणि संरक्षण तंत्रांचा समावेश आहे.
३	सामवेद	गांधर्ववेद	संगीत, नृत्य आणि कला विज्ञान. यामध्ये गायन, वादन, नाट्य आणि ललित कलांचे नियम व सिद्धान्त दिले आहेत.
४	अथर्ववेद	अर्थवेद / स्थापत्यवेद	निर्माण कला आणि समाज विज्ञान. यामध्ये स्थापत्य,

क्र.	वेद	उपवेद	मुख्य विषयज्ञान/क्षेत्र
			नगररचना, शिल्पकला आणि अर्थशास्त्राचे ज्ञान समाविष्ट आहे.

उपवेदांचे महत्त्व

- उपवेद हे दर्शवतात की वैदिक संस्कृतीत केवळ धार्मिक कर्मकांडेच नव्हे, तर आरोग्य, कला, संरक्षण आणि स्थापत्य यांसारख्या व्यावहारिक विज्ञानांना देखील महत्त्व दिले गेले होते.
- यातील आयुर्वेद आणि गांधर्ववेद (संगीत) आजही जगातील अनेक संस्कृतींमध्ये प्रभावी आहेत.

भारतीय पुरुषार्थ

पुरुषार्थ ही भारतीय तत्त्वज्ञान, विशेषतः हिंदू धर्मातील एक मूलभूत संकल्पना आहे. 'पुरुषार्थ' म्हणजे मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय किंवा उद्देश.मानवी जगण्याच्या मूलभूत प्रेरणा म्हणजे ‘पुरुषार्थ’ होय. मनुष्याने आपल्या संपूर्ण आयुष्यात साध्य करायच्या अशा चार मुख्य बाबी मानल्या जातात, ज्यामुळे त्याला परिपूर्ण आणि अर्थपूर्ण जीवन जगता येते.हे पुरुषार्थ एकूण चार आहेत.

क्र.	पुरुषार्थ	मराठी अर्थ	मुख्य स्वरूप व उद्देश
१	धर्म	कर्तव्य / नीतिमत्ता	१. योग्य आचरण, कर्तव्यनिष्ठा आणि नीतीचे पालन करणे .
२	अर्थ	संपत्ती/ आर्थिक प्रगती	१. जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली भौतिक साधने, संपत्ती आणि आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करणे.
३	काम	इच्छा/ आनंद	१. प्रेम, लैंगिक संबंध, कला आणि इंद्रियांच्या माध्यमातून मिळणारा आनंद व इच्छांची पूर्ती करणे. २. अर्थ आणि धर्माच्या चौकटीत राहूनच 'काम' (इच्छा) पूर्ण करणे महत्त्वाचे आहे
४	मोक्ष	मुक्ती/ अंतिम स्वातंत्र्य	१. जन्म मृत्यूच्या चक्रातून (संसारातून)-मुक्ती मिळवणे . २. आत्म्याचे अंतिम सत्य जाणणे आणि ब्रह्मतत्त्वाशी एकरूप होणे. ३. हे मानवी जीवनाचे अंतिम आणि सर्वोच्च ध्येय मानले जाते.

पुरुषार्थांचे संतुलन

भारतीय विचारानुसार, एका संतुलित आणि यशस्वी जीवनासाठी या चारही पुरुषार्थांमध्ये योग्य समन्वय राखणे आवश्यक आहे:

१. धर्म हा अर्थ (संपत्ती) आणि काम (इच्छा) या दोहोंना नियंत्रित करणारा मूलभूत आधार आहे.

२. भारतीय संस्कृतीत मानवी कामप्रेरणांचा आदर केलेल्या आढळतो.कामप्रेरणेचे उन्नयन भारतीय संस्कृतीत दिसते.

३. अर्थ व काम धर्माधिष्ठीत असले पाहिजे, असे भारतीय परंपरेत म्हटले जाते.

४. धर्म याचा अर्थ कर्तव्य, न्याय, नीती असे अनेक आहेत.

५. केवळ भौतिक सुखांच्या (अर्थ आणि काम) मागे न लागता, मानवाने धर्माचे पालन करत मोक्षाचे अंतिम ध्येय साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

६. भारतीय संस्कृतीत अंतिम प्रेरणा मोक्ष म्हणजे जन्म-मरणाच्या बंधनातून

थोडक्यात, मानवी जीवन हे धर्म (कर्तव्य) आणि मोक्ष (मुक्ती) यांच्या दरम्यान अर्थ (साधने) आणि काम (इच्छा) यांचा अनुभव घेण्यासाठी दिलेले आहे, अशी पुरुषार्थांची संकल्पना आहे.

भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि विविध ग्रंथ

अष्टाध्यायी

अष्टाध्यायी हा पाणिनी यांनी लिहिलेला संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाचा ग्रंथ आहे. ह्या ग्रंथात आठ अध्याय असून त्यांवरूनच 'अष्टाध्यायी' हे नाव ह्या ग्रंथाला मिळाले आहे. संस्कृत भाषेच्या व्याकरणावर विविध ग्रंथ लिहिले गेले असले तरी अष्टाध्यायीच्या अध्ययनाची परंपरा आजवर चालत आलेली आहे. तसेच ह्या ग्रंथाला इतर संस्कृत व्याकरणाच्या ग्रंथांच्या तुलनेत अधिक कीर्ती लाभली आहे.

अष्टाध्यायी ह्या ग्रंथावर वार्तिके, टीका, भाष्ये अशा स्वरूपाचे अनेक ग्रंथ लिहिले गेले. त्यातून पाणिनीय व्याकरणपरंपरा ह्या नावाने ज्ञात असलेली परंपरा निर्माण झाली. जगभरातील अनेक अभ्यासकांनी ह्या ग्रंथाविषयी आणि ह्या ग्रंथाद्वारे पुढे निर्माण झालेल्या परंपरेविषयी चिकित्सक स्वरूपाचे लेखन केले आहे. भाषाभ्यासाच्या काही परंपरांवर ह्या पाणिनीय परंपरेचा प्रभाव पडलेला आहे. अष्टाध्यायी हा ग्रंथ विलक्षण तांत्रिक स्वरूपाचा असून सूत्ररूप ग्रंथ आहे. अष्टाध्यायीत सुमारे चार हजार सूत्रे आहेत.

कामसूत्र

कामसूत्र हा महर्षी वात्स्यायन यांनी लिहिलेला एक प्राचीन संस्कृत ग्रंथ ७ विभागांमध्ये विभागलेला ग्रंथ असून, त्यात केवळ लैंगिक संबंधांबद्दलच नाही, तर दाम्पत्य जीवन, प्रेम, सौंदर्य आणि सामाजिक जीवनाशी संबंधित अनेक पैलूंवर मार्गदर्शन आहे. जे विवाहसंबंधांना अधिक सुखी आणि परिपूर्ण बनवण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. हे पुस्तक लैंगिक जीवनासोबतच स्त्री-पुरुषांमधील नातेसंबंध, कला, संगीत आणि

जीवनशैली यावरही मार्गदर्शन करते, जे आजच्या काळातही प्रासंगिक आहे.अनेक लोक याला फक्त लैंगिक संबंधांचा ग्रंथ मानतात, पण ते चुकीचे आहे. हा ग्रंथ संपूर्ण मानवी जीवनावर आधारित आहे.यशस्वी वैवाहिक जीवनासाठी आणि लैंगिक संबंध अधिक आनंददायी बनवण्यासाठी यातील सूत्रे उपयोगी पडतात.

थोडक्यात, 'कामसूत्र' हा एक व्यापक ग्रंथ आहे जो मानवी संबंधांना अधिक समृद्ध करण्यासाठी मार्गदर्शन करतो.

निरुक्त

यास्काचार्य हे प्राचीन भारतीय व्याकरणकार आणि भाषाशास्त्रज्ञ होते, ज्यांनी 'निरुक्त' नावाचा संस्कृत भाषेतील वेदांगावर प्रथम भाष्य-ग्रंथ लिहिला, जो वेदांमधील कठीण शब्दांचे अर्थ आणि त्यांची व्युत्पत्ती (मूळ) स्पष्ट करतो; हा ग्रंथ वैदिक साहित्यातील एक महत्त्वाचा भाग असून, वेदांचा अर्थ समजून घेण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त मानला जातो. निरुक्त हे वेदांगांपैकी एक आहे आणि निरुक्ताशिवाय वेदांचा अभ्यास अपूर्ण मानला जातो. निरुक्त या शब्दाचा अर्थ 'स्पष्टपणे सांगितलेले' किंवा 'अर्थ लावलेले' असा आहे. निरुक्त ही वैदिक साहित्याच्या व्युत्पत्तीची चर्चा आहे. हा ग्रंथ 'निघंटू' नावाच्या वैदिक शब्दांच्या प्राचीन शब्दकोशावर आधारित आहे. निरुक्त-निघंटू वेदांमधील कठीण शब्दांचा नेमका अर्थ समजून घेणे, शब्दांची व्युत्पत्ती (etymology) आणि त्यांचे विविध अर्थ स्पष्ट करणे हा यास्काचार्यांचा मुख्य हेतू होता.निरुक्ताचे १२ अध्याय आहेत, ज्यांचे पूर्वषट्क (पहिले ६) आणि उत्तरषट्क (पुढील ६) असे दोन भाग आहेत.

निरुक्तामुळे वेदांमधील शब्दांचा अर्थ स्पष्ट होतो, ज्यामुळे वेदांचे ज्ञान अधिक खोलवर समजण्यास मदत होते. म्हणूनच यास्काचार्यांना 'वेदांचे भाष्यकार' म्हटले जाते आणि त्यांची तुलना सूर्याशी केली जाते, जो अंधार दूर करून प्रकाश देतो.

थोडक्यात, यास्काचार्य यांचे 'निरुक्त' हे वैदिक संस्कृत शब्दांच्या अर्थाचे आणि भाषेच्या शास्त्राचे प्राचीन आणि मूलभूत ज्ञान आहे.

लीलावती

लीलावती हा प्रसिद्ध भारतीय गणितज्ञ भास्कराचार्य (भास्कर द्वितीय) यांनी लिहिलेला गणितावरील एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे, जो त्यांच्या 'सिद्धान्तशिरोमणी' या मुख्य ग्रंथाचा पहिला भाग आहे; 'सिद्धान्तशिरोमणी' या ग्रंथाचे 'लीलावती', 'बीजगणित', 'ग्रहगणिताध्याय' आणि 'गोलाध्याय' असे चार भाग आहेत. लीलावती या ग्रंथात अंकगणित, भूमितीचे प्रश्न श्लोकांच्या रूपात सोप्या आणि मनोरंजक पद्धतीने मांडले आहेत, ज्यामुळे गणित शिकवणे सोपे होते. लीलावती हा ग्रंथ सुमारे ६०० वर्षे गणित शिकवण्यासाठी पाठ्यपुस्तक म्हणून वापरला गेला. अंकगणित, भूमिती, व्यावहारिक गणित ही या ग्रंथाचे मुख्य विषय आहेत. लीलावती हा ग्रंथ गणित शिकवण्याचा एक आदर्श नमुना आहे आणि प्राचीन भारतात गणित शिक्षणासाठी खूप लोकप्रिय होता. लीलावती ही भास्कराचार्यांची कन्या होती. ज्योतिषशास्त्रावर आधारित त्यांच्या एका गणनेनुसार, त्यांच्या मुलीचा विवाह जुळला नाही. त्यानंतर भास्कराचार्यांनी लीलावतीला गणित शिकवण्यासाठी हा ग्रंथ तयार केला, असे म्हटले जाते.

बौद्ध आणि जैन विचारांतील ज्ञान परंपरा

बौद्ध तत्त्वज्ञानातील चार आर्यसत्ये, अष्टांग मार्ग यांतून बौद्ध ज्ञानप्रणाली आकाराला येते.बौद्ध तत्त्वज्ञानातील अनित्य, अनात्म, शून्यवाद, प्रतित्य समुत्पाद इ. तत्त्वे आणि संकल्पना कमालीच्या वैज्ञानिक व शास्त्रशुद्ध आहेत.विश्व सत्याचे स्वरूप 'अद्वैत' आहे, असे वैदिक, जैन, बौद्ध या तीनही परंपरांमध्ये मानले जाते.

बौद्ध ज्ञानप्रणाली

आर्यसत्ये

आर्यसत्ये ही गौतम बुद्धांच्या उपदेशाचा आणि बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ आधारस्तंभ आहेत. बुद्धांनी ज्ञानप्राप्तीनंतर सर्वप्रथम जी शिकवण दिली, तिलाच ही चार आर्यसत्ये म्हणतात.

'आर्य' म्हणजे श्रेष्ठ, उत्तम, सत्य म्हणजे वास्तव होय. आर्यसत्य म्हणजे 'श्रेष्ठ वास्तव ' होय.

ही चार आर्यसत्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. दुःख

- मानवी जीवन हे दुःखमय आहे.
- जन्म घेणे, म्हातारपण, आजारपण आणि मृत्यू हे दुःखच आहेत. याशिवाय, अप्रिय गोष्टींशी संबंध येणे, प्रिय गोष्टींपासून दूर होणे आणि आपली इच्छा पूर्ण न होणे हे देखील दुःखच आहे.
- जगात कोणतीही गोष्ट कायमस्वरूपी नाही (अनित्य) आणि म्हणून सर्व भौतिक किंवा भावनात्मक अनुभव शेवटी दुःखाकडेच घेऊन जातात.

२. दुःख-समुदय

- या दुःखाला कारण आहे.
- दुःखाचे मूळ कारण म्हणजे तृष्णा किंवा तण्हा होय. ही तृष्णा म्हणजे
  - सुखांची तीव्र इच्छा.
  - अस्तित्व टिकवून ठेवण्याची इच्छा.
  - स्वतःचे अस्तित्व नष्ट करण्याची इच्छा (आत्महत्या)
- ही तृष्णा अज्ञानातून निर्माण होते आणि सतत बदलणाऱ्या गोष्टींमध्ये 'मी' आणि 'माझे' आहे, असे मानण्यामुळे दुःख निर्माण होते.

३. दुःख-निरोध

- दुःखाचा अंत करणे शक्य आहे.
- जर दुःखाचे कारण 'तृष्णा' असेल, तर त्या तृष्णेचा पूर्णपणे त्याग करणे शक्य आहे. तृष्णा नष्ट झाली की दुःख नष्ट होते आणि निर्वाण प्राप्त होते.
- निर्वाण म्हणजे केवळ दुःखाचा अंत नाही, तर जन्म-मृत्यूच्या चक्रातून मुक्ती आणि परम शांतता प्राप्त करणे.

४. दुःख-निरोध-मार्ग

- दुःखाचा अंत करण्यासाठी मार्ग आहे.
- दुःखाचा अंत करून निर्वाण प्राप्त करण्याचा मार्ग म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय. हा मार्ग मध्य मार्ग म्हणून ओळखला जातो, कारण तो अति-भोगापासून आणि अति-त्यागापासून दूर राहण्याचा उपदेश करतो.

आर्य अष्टांगिक मार्ग

आर्य अष्टांगिक मार्ग हा मार्ग प्रज्ञा, शील आणि समाधी या तीन भागांमध्ये विभागलेला आहे:

१. **सम्यक् दृष्टी** - चार आर्यसत्ये योग्य प्रकारे समजून घेणे. (प्रज्ञा)

२. **सम्यक् संकल्प** - योग्य आणि निःस्वार्थ विचार करणे. (प्रज्ञा)

३. **सम्यक् वाचा** - खोटे न बोलणे, कठोर शब्द न वापरणे. (शील)

४. **सम्यक् कर्मान्त** - हिंसा न करणे, चोरी न करणे, योग्य आचरण करणे. (शील)

५. **सम्यक् आजीविका** - शुद्ध मार्गाने उपजीविका करणे. (शील)

६. **सम्यक् व्यायाम** -चांगल्या गोष्टींसाठी प्रयत्न करणे आणि वाईट विचार दूर ठेवणे. (समाधी)

७. **सम्यक् स्मृती** - शरीर, भावना, मन आणि धर्माचे योग्य भान ठेवणे. (समाधी)

८. **सम्यक् समाधी** - चित्ताची एकाग्रता साधणे. (समाधी)

प्रतीत्य समुत्पाद

प्रतीत्य समुत्पाद हा बौद्ध धर्मातील सर्वात महत्त्वाचा आणि मूलभूत सिद्धांत आहे. याला कार्य-कारणभाव किंवा परस्पर अवलंबित्व असेही म्हणतात.

हा सिद्धांत भगवान बुद्धांनी दुःख आणि जन्म-मृत्यूच्या चक्राचे (संसाराचे) मूळ आणि ते कसे कार्यरत आहे, हे स्पष्ट करण्यासाठी मांडला.

सिद्धांताचे सार

- अर्थ: 'प्रतीत्य' म्हणजे अवलंबून असणे आणि 'समुत्पाद' म्हणजे निर्माण होणे किंवा उगवणे.
- मूलभूत सूत्र: "जेव्हा हे असते, तेव्हा ते होते; याचा उदय झाल्यास, त्याचा उदय होतो."
- सिद्धांत: जगात अस्तित्वात असलेली प्रत्येक गोष्ट, प्रत्येक घटना आणि प्रत्येक अनुभव हा दुसऱ्या कशावरतरी अवलंबून असतो. कोणतीही गोष्ट स्वतंत्रपणे किंवा अकारण निर्माण होत नाही.

प्रतीत्य समुत्पाद हा सिद्धांत बौद्ध धर्माच्या अत्यंत खोल विचारसरणीचे प्रतिनिधित्व करतो.

जैन ज्ञानप्रणाली

जैन ज्ञानप्रणालीतील स्यादवाद आणि अनेकांतवाद या संकल्पना शास्त्रशुद्ध आहेत.

स्यादवाद

स्यादवाद हा जैन तत्त्वज्ञानाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि मूलभूत सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत वस्तूच्या अनेक पैलूंचा आणि सापेक्षतेचा विचार करतो, ज्यामुळे तो बौद्धिक सहिष्णुतेसाठी (Intellectual Tolerance) ओळखला जातो.

'स्यादवाद' चा अर्थ

- स्यात् : या शब्दाचा अर्थ 'कदाचित', 'असावे', किंवा 'एका विशिष्ट दृष्टिकोनातून' असा होतो. 'केवळ' किंवा 'नक्कीच' या अर्थाने हा शब्द वापरला जात नाही.
- वाद: म्हणजे सिद्धांत किंवा मत.

स्यादवाद याचा अर्थ 'सापेक्ष दृष्टिकोनाचा सिद्धांत' किंवा 'सत्याच्या अनेक पैलूंचा सिद्धांत' असा होतो.

प्रमुख सिद्धांत

स्यादवाद सांगतो की, कोणत्याही वस्तूचे स्वरूप अनेक पैलूंचे असते. आपले ज्ञान मर्यादित असल्याने, आपण त्या वस्तूचे संपूर्ण ज्ञान एका वेळी व्यक्त करू शकत नाही. त्यामुळे कोणताही निर्णय (Judgment) हा सापेक्ष आणि अंशतः खरा असतो, तो पूर्णतः सत्य नसतो.

सत्य हे सापेक्ष आणि अनेक पैलूंचे असल्यामुळे, कोणतीही गोष्ट केवळ 'आहे' किंवा केवळ 'नाही' असे एकतर्फी विधान करणे चुकीचे आहे.

महत्त्व

- स्यादवाद लोकांना विविध दृष्टिकोन स्वीकारण्याची आणि मतभेद सहन करण्याची शिकवण देतो.
- हा सिद्धांत आग्रह आणि एकतर्फी विचार टाळतो.

हा सिद्धांत जैन धर्माच्या अनेकांतवाद या व्यापक तत्त्वज्ञानाचा तार्किक भाग आहे.

अनेकांतवाद

अनेकांतवाद हा जैन धर्माचा एक महत्त्वाचा आणि मध्यवर्ती सिद्धांत आहे, ज्याचा अर्थ 'अनेक दृष्टिकोन' असा होतो. 'अनेकांतवाद' म्हणजे सत्याच्या अनेक पैलूंचा सिद्धांत किंवा विविध दृष्टिकोन स्वीकारणे होय. हा सिद्धांत सांगतो की कोणत्याही घटनेचे अनेक पैलू असू शकतात आणि त्यापैकी कोणताही एक दृष्टिकोन पूर्ण सत्य नाही. याचा अर्थ सत्याची अनेक बाजू असू शकतात आणि त्या सर्व एकाच वेळी अस्तित्वात असू शकतात.

जैन धर्मातील महत्त्व: अनेकांतवाद हे जैन धर्माचे दोन प्रमुख तत्त्वांपैकी एक आहे; दुसरे तत्त्व म्हणजे अहिंसा. आचारात अहिंसा आणि विचारात अनेकांतवाद ही जैन धर्माच्या रथाची दोन चाके मानली जातात.

व्यावहारिक उपयोग: हा सिद्धांत आपल्याला विविध दृष्टिकोन समजून घेण्यास मदत करतो आणि त्यामुळे संघर्ष टाळता येतो.

समृद्ध विचार: अनेकांतवाद आपल्याला कोणत्याही गोष्टीकडे एकाच दृष्टिकोनातून न पाहता, विविध पैलूंचा विचार करण्यास शिकवतो. यामुळे आपल्याला अधिक व्यापक आणि संतुलित दृष्टिकोन मिळतो.

हा सिद्धांत सांगतो की वास्तव हे अनेक पैलूंचे (अनेकांत) आणि अनेक गुणधर्मांचे असते. त्यामुळे कोणत्याही एका दृष्टिकोनातून किंवा विचारातून सत्याचा संपूर्ण अनुभव घेणे शक्य नाही.

भारतीय ज्ञान परंपरेची प्रमुख क्षेत्रे

१. वेद आणि उपनिषदे:

मूलस्तंभ: ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे भारतीय ज्ञानाचे मूळ आधार आहेत.

तत्त्वज्ञान: उपनिषदांमध्ये आत्मज्ञान, तत्त्वज्ञान, ब्रह्मज्ञान आणि जीवनातील गहन विचारांवर भर दिला आहे.

२. शिक्षण प्रणाली (प्राचीन):

केंद्र: तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला यांसारखी प्राचीन विद्यापीठे.

पद्धत: गुरुकुल पद्धती ही ज्ञानार्जनाची महत्त्वाची प्रणाली होती, जिथे विद्यार्थी गुरूच्या घरी राहून शिक्षण घेत असत.

ध्येय: केवळ पुस्तकी ज्ञान नाही, तर नैतिक, भौतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक मूल्यांचे संवर्धन करणे. (उदा. "सा विद्या या विमुक्तये" - जी मुक्ती देते, ती विद्या.)

३. आरोग्य आणि जीवन:

आयुर्वेद: ही प्राचीन भारतीय औषध प्रणाली आहे. यामध्ये सर्वांगीण उपचार आणि शरीर, मन आणि आत्मा यांचे संतुलन यावर जोर दिला जातो.

योग: मानसिक शांती, शारीरिक तंदुरुस्ती आणि आध्यात्मिक उन्नतीसाठी योग महत्त्वाचा मानला जातो.

४. विज्ञान आणि गणित:

योगदान: शून्याचा शोध, दशांश प्रणाली, बीजगणित, अंकगणित, त्रिकोणमिती आणि भूमिती यामध्ये भारतीयांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

विद्वान: आर्यभट्ट, भास्कराचार्य यांसारख्या गणितज्ञांनी खगोलशास्त्रातही मोठी प्रगती केली.

५. कला आणि साहित्य:

कला: नाट्यशास्त्र, काव्यशास्त्र आणि संगीतशास्त्र यांसारख्या कलांचा विकास झाला.

ग्रंथ: रामायण आणि महाभारत यांसारख्या साहित्यातून सांस्कृतिक मूल्ये, नीतिमत्ता आणि जीवनाचे धडे दिले गेले.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

समग्र दृष्टिकोन: भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ एका विषयापुरती मर्यादित नसून, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, गणित आणि अध्यात्म यांसारख्या अनेक क्षेत्रांचा समावेश करते.

ज्ञान हस्तांतरण: या प्रणालीमध्ये ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक परंपरा, हस्तलिखिते आणि शिलालेख यांसारख्या विविध माध्यमांद्वारे हस्तांतरित केले जाते.

शाश्वत आणि सुलभ: ही प्रणाली सर्वसमावेशकता आणि सुलभतेला प्राधान्य देते, ज्यामुळे दर्जेदार शिक्षण सामाजिक-आर्थिक अडथळ्यांना पार करून सर्वांपर्यंत पोहोचते.

आधुनिक प्रासंगिकता: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) सारख्या आधुनिक शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीचा आधार घेतला जात आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना भारतीय वारशाचे ज्ञान मिळते.

ज्ञानक्षेत्राकडे पाहण्याचा समग्र दृष्टिकोन(Holistic Approach), आंतरविद्याशाखीय स्वरूप, ज्ञानाचा प्रश्नाने शोध, वाद -त्याचे शास्त्र व त्यातून सत्याचा शोध, गुरुकुल व गुरु-शिष्य परंपरा, अंतर्ज्ञानाला स्थान(Intuition) ही इतर काही भारतीय ज्ञान प्रणालीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.भारतीय ज्ञानप्रणाली सर्वंकष आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची प्रमुख उद्दिष्ट:

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे उद्दिष्ट केवळ ज्ञान देणे नसून, विद्यार्थ्यांना त्यांची संस्कृती आणि जीवनशैलीची मुळे समजून घेण्यास मदत करणे आणि त्यांना जागतिक ज्ञानाशी जोडणे हे आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील ज्ञान, कौशल्ये आणि नैतिक मूल्ये आधुनिक शिक्षणात समाविष्ट करून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समृद्ध वारशाची जाणीव करून देणे आणि भारतीयत्वाला केंद्रस्थानी ठेवणे.

समारोप

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व तिच्या समग्र, प्राचीन आणि आधुनिक ज्ञानाच्या संयोजनात आहे, जे व्यक्ती आणि समाजाच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक विकासासाठी आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही अत्यंत व्यापक, बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) आणि मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांचा विचार करणारी प्रणाली आहे.राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, स्थापत्य-नगररचना, विश्वोत्पत्तीशास्त्र (Cosmology) इ. विषयांचे ज्ञान भारतीय ज्ञानप्रणालीत आढळते.

महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणाली : एक शोध

महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणाली ही एक भारतीय ज्ञान प्रणालीचा भाग आहे, ज्यामध्ये हजारो वर्षांपासून विकसित झालेल्या ज्ञानाचा समावेश आहे, ज्यात विज्ञान, तत्वज्ञान, कला, साहित्य, आयुर्वेद आणि गणित यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. ही ज्ञान परंपरा मौखिक परंपरा, हस्तलिखिते, शिलालेख आणि पारंपरिक पद्धतींद्वारे पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होत राहिली आहे.

मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रात तत्त्वज्ञान, नीती, मानसशास्त्र, व्याकरण, वैद्यक, ज्योतिष, गणित इ. क्षेत्रात मराठी, संस्कृत इ. भाषांमध्ये ज्ञान निर्माण झाले. मध्ययुगीन काळात मराठीमध्ये ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, सिद्धांत सूत्रपाठ, दासबोध इ.तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ निर्माण झाले. मध्ययुगात 'व्याकर्ण', 'सुभाषनिबंधु', 'भाषा मंजरी', 'लिंगत्रय विवंचना', 'लक्षण रत्नाकर', 'महाराष्ट्र भाषाभाष्य'(सुभाष्य), 'पंचवार्तिक', 'नामविभक्ती', 'द्वात्रिशलक्ष्णरत्नाकर', 'व्याकरण' इत्यादी मराठी व्याकरण ग्रंथ रचले गेले. मराठीत तेराव्या शतकापासून व्याकरणे लिहायची सुरू असलेली प्रथा पुढे खंडित झाली.मध्ययुगात विठ्ठल गलंड यांनी 'वैद्यवल्लभ संहिता', 'रत्नमाला', 'रत्नपरिहार', 'रसकौमुदी' इ.आयुर्वेदीय वैद्यक ग्रंथ मराठीत लिहिले आहेत. समर्थ रामदासांचा 'मनाचे श्लोक' हा मनोविश्लेषण करणारा ग्रंथ रचला. प्रसिद्ध गणितज्ज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ज्ञ 'भास्कराचार्य' ही महाराष्ट्रीय होते, त्यांनी संस्कृतमध्ये लीलावती, बीजगणित हे गणिती ग्रंथ, तर ग्रहगणिताध्याय, गोलाध्याय हे खगोलशास्त्रीय ग्रंथ लिहिले आहेत.

मराठी तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ

मध्ययुगीन काळात मराठीमध्ये ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, सिद्धांत सूत्रपाठ, दासबोध इ.तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ निर्माण झाले.

ज्ञानेश्वरीमध्ये अध्यात्म आणि विज्ञानाचा अनोखा संगम आढळतो, ज्यात भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, तंत्रज्ञान आणि मानसशास्त्र यांसारख्या विविध विज्ञानाचे मूळ सिद्धांत मांडलेले आहेत. ज्ञानेश्वरीत आधुनिक विज्ञानाने लावलेले अनेक शोध, जसे की पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते हा विचार, ७२५ वर्षांपूर्वीच मांडण्यात आला होता.

ज्ञानेश्वरीतील विज्ञान

ज्ञानेश्वरीत खगोलशास्त्र, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, जीवशास्त्र, तंत्रज्ञान, भूगर्भशास्त्र आणि धातुशास्त्र इ.ज्ञानशाखांतील ज्ञानांची मांडणी केली आहे.

खगोलशास्त्र: पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते, हे आधुनिक खगोलशास्त्राने शोधले आहे. पण, संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये ७२५ वर्षांपूर्वीच सूर्य फिरत नाही, तर पृथ्वी फिरते, असे वैज्ञानिक सत्य मांडले आहे.

भौतिकशास्त्र: ज्ञानेश्वरीत पदार्थाच्या आणि ऊर्जेच्या स्वरूपाविषयी तसेच क्वांटम फिजिक्समधील 'वेव्ह-पार्टिकल ड्युएलिटी' सारख्या आधुनिक सिद्धांतांशी संबंधित विचारही आढळतात.

ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान हे ब्रह्मचैतन्य आणि विश्व यांच्यातील नाते यावर आधारित आहे, ज्यामध्ये ईश्वरालाच विश्वाचे आदिकारण आणि नियामक मानले जाते. यात कर्मयोग (कर्म केले पाहिजे पण फळाची आस नसावी), ज्ञानयोग (ज्ञानाचे महत्त्व) आणि भक्तियोग (भक्तीचा मार्ग) यांसारख्या अनेक तत्त्वांचे सुंदर विवेचन आहे. या ग्रंथात अध्यात्म, भक्ती आणि

तत्त्वज्ञानाचा संगम साधला आहे, जे मानवी जीवनाचा एक सुंदर मार्ग दाखवते.

ज्ञानेश्वरीतील प्रमुख तत्त्वज्ञान

ब्रह्मांड तत्त्वज्ञान: सर्व विश्वाचे मूळ कारण ईश्वर आहे, असे ज्ञानेश्वरी मांडते. हे विश्व त्या ईश्वरापासून निर्माण होते आणि त्यालाच अधीन असते, असे प्रतिपादन केले आहे.

आत्मविचार: आत्म्याच्या अमरत्वावर आणि त्याच्या अस्तित्वावर भर दिला आहे. आत्म्यालाच अंतिम सत्य मानले जाते.

भक्तीयोग: ईश्वराप्रती असलेली निस्सीम भक्ती आणि शरणागती हे मुक्तीचे मार्ग आहेत, असे सांगितले आहे.

कर्मयोग: कर्म करणे महत्त्वाचे आहे, परंतु कर्माच्या फळाची अपेक्षा न ठेवता ते निष्काम भावनेने केले पाहिजे, यावर जोर दिला आहे.

ज्ञानयोग: ज्ञानाचे महत्त्व आणि ते मिळवण्याचे मार्ग यावर विचार मांडले आहेत. आत्मज्ञान आणि ब्रह्मज्ञान हे अंतिम ध्येय आहे, असे स्पष्ट केले आहे.

मोक्ष आणि सायुज्य: ज्ञानेश्वरीमध्ये मोक्ष किंवा सायुज्याचा मार्ग सोप्या आणि सुलभ भाषेत सांगितला आहे, जो सर्वसामान्यांना समजण्यासारखा आहे.

ज्ञानेश्वरी हा केवळ एक ग्रंथ नसून, तो तत्त्वज्ञानाचा एक उत्कृष्ट आणि सखोल अभ्यास आहे. यात केवळ तात्त्विक विचारच नाहीत, तर जीवन जगण्याचा एक सुंदर आणि व्यावहारिक मार्गही दिसतो.

अमृतानुभव

अमृतानुभव हा संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी १३व्या शतकात लिहिलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा मराठी ग्रंथ आहे. हे त्यांच्या स्वतंत्र रचनांपैकी एक असून, मराठी साहित्यातील एक मैलाचा दगड मानला जातो. याचे मूळ नाव 'अनुभवामृत' असून ऐतिहासिक हस्तलिखितांत तसे आढळते, तरी 'अमृतानुभव' हे नाव प्रचलित आहे. अमृतानुभव ग्रंथात संत ज्ञानेश्वरांनी मुख्यत्वे अद्वैत वेदांताची तात्त्विक चर्चा केली आहे. या ग्रंथातील प्रमुख तत्त्वे आणि विषय खालीलप्रमाणे आहेत. या ग्रंथात अद्वैत, आत्मज्ञान, जीवन-मरण यांच्या संकल्पना व तत्वज्ञान सोप्या मराठी भाषेत उलगडल्या आहेत.या ग्रंथाला नाथ आणि वारकरी परंपरेत महत्त्वाचे स्थान आहे.

प्रमुख तत्त्वे

शिव-शक्ती अद्वैत: शिव (निराकार, निर्गुण, निष्क्रिय) आणि शक्ती (सगुण, गतिमान, क्रियाशील) हे परस्परावलंबी असून एकच तत्त्व विविध रूपांनी प्रकट होते.

आत्मज्ञान: आत्मा हा सर्वत्र व्यापलेला, स्वतःच्या अनुभूतीने जाणणारा आणि शब्दातीत आहे.

अद्वैत (अभेद): विश्वातील सर्व भेद निराळे असले तरी, त्या भेदांच्या पलीकडे एकत्वाचा अनुभव ज्ञानेश्वर मांडतात.

बोध आणि अविद्या: आत्मज्ञानामुळे अविद्या (अज्ञान) नष्ट होते. या प्रक्रियेत 'नेति-नेति' (हेही नाही, तेही नाही) असा निवाडाही येतो.

ग्रंथातील विषय

१. आत्मतत्त्व आणि त्याचे स्वरूप

२. विश्व आणि विश्वातील भेदाभेद, मायादर्शन
३. शिव-शक्तीचे तत्त्वज्ञान आणि त्यांचा एकत्ववाद
४. वाचा/शब्द आणि त्यापलीकडील अनुभूती (शब्दब्रह्म विरहित अनुभव)
५. जीव, ब्रह्म, माया यांच्या संबंधाचे विवेचन
६. आत्मानुभूती, मोक्ष आणि मुक्तावस्था
७. करणी आणि अकर्मता (कर्तेपणा व निर्लेपता)

अमृतानुभव एकूण दहा प्रकरणांत आणि अंदाजे ८०४ ओव्यांत रचला गेला असून, प्रत्येक प्रकरणात या तत्त्वांचा विस्तार केला आहे. यात आत्मज्ञान, अद्वैत, शिव-शक्ती, अविद्या-विद्या, मोक्ष, आत्मस्वरूप इत्यादी विषयांची साधी, पण खोल मांडणी आहे.

सिद्धांत-सूत्रपाठ

महानुभाव पंथातील ‘सिद्धांत-सूत्रपाठ’ हा एक स्वतंत्र, अत्यंत महत्त्वाचा तत्त्वग्रंथ आहे. तो महानुभाव पंथाचे मूळ तत्त्वज्ञान मांडणारा आधारग्रंथ आहे. हा ग्रंथ श्रीचक्रधर स्वामी यांनी दिलेल्या संक्षिप्त उपदेश-वचने (सूत्रे) यांचे संकलन आहे; ही वचने नंतर केशिराजबास (केशवराज सूरी) व इतर आचार्यांनी वर्गीकरण करून ग्रंथरूपात मांडली. महानुभाव पंथात याला “महानुभावांचे वेद”, “शास्त्ररूप परमेश्वर” असेही म्हटले जाते आणि हा त्यांच्या दैनंदिन नित्यपठणात व पारायणात वापरला जातो.

रचना आणि मांडणी

सूत्रपाठात साधारणपणे १२५५ सूत्रे असून ती सोळा/अकरा प्रकरणांत विभागलेली आढळतात; पूर्वी, पंचकृष्ण, पंचनाम, अन्यव्यावृत्ती, युगधर्म, विद्यामार्ग, संहार, संसरण, महावाक्य, निर्वचन, आचार, आचारमालिका, विचार, विचारमालिका अशी प्रकरणांची नावे दिली जातात.

अल्प शब्दांत गहन आशय मांडणे, संकेतात्मक शैली, आणि पंथाचे तत्त्वज्ञान थेट साधकाला उपदेशाच्या रूपात देणे ही या ग्रंथाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात.

तत्त्वज्ञानातील स्थान आणि उपयोग

महानुभाव पंथातील पुढील सर्व तत्त्वग्रंथ, पक्ष, लापिका, भाष्ये इत्यादींसाठी सूत्रपाठ हा आधार किंवा मूळ मानला जातो; म्हणजे जसा रामदासी परंपरेत दासबोध तसा महानुभावांमध्ये सूत्रपाठ असा उल्लेख केला जातो.

आजही पंथीय संन्यासी व साधक याचे पारायण, कंठस्थ अभ्यास आणि प्रवचनांमध्ये संदर्भ करतात, त्यामुळे हा ग्रंथ जिवंत परंपरेत कार्यरत आहे.

दासबोध

दासबोध हा संत समर्थ रामदास स्वामी यांनी मराठीत रचलेला अत्यंत महत्त्वाचा आध्यात्मिक व व्यावहारिक ग्रंथ आहे. हा रामदास संप्रदायाचा मुख्य आधारग्रंथ मानला जातो.

रचना आणि स्वरूप

दासबोध संवादरूप आहे – गुरु (समर्थ) आणि शिष्य (कल्याणस्वामी) यांचा संवाद या रूपात मांडलेला आहे.

ग्रंथ २० “दशक” (भाग) आणि प्रत्येक दशकात १० “समास” अशा एकूण २०० समासांमध्ये विभागलेला आहे.

मुख्य विषय

भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, विवेक, साधना, आत्मस्वरूप, मोक्ष हे आध्यात्मिक विषय.

प्रपंच, व्यवहार, राजकारण, संघटन, नीतिशास्त्र, व्यक्तिमत्त्व विकास, समाजधर्म अशा लौकिक गोष्टींचेही मार्गदर्शन.

उद्देश आणि वैशिष्ट्य

सामान्य गृहस्थ, राजकारणी, साधू, विरक्त, तरुण–वृद्ध अशा सर्वांना चालेल असे सोपे, थेट आणि व्यवहार्य उपदेश देणे हा दासबोध या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश आहे.

दासबोध या ग्रंथ अत्यंत साधी, मार्मिक भाषा; उदाहरणे, दृष्टांत, युक्तिवाद वापरून “आध्यात्म + व्यवहार” यांचे एकत्रित शिक्षण देतो.

मराठी व्याकरण ग्रंथ

मध्ययुगात महानुभाव वैय्याकरणी ग्रंथकार ‘व्याकर्ण’(म्हाइंभट), ‘सुभाषनिबंधु’(भानुभट बोरीकर), ‘भाषा मंजरी’(केसोबास), ‘लिंगत्रय विवंचना’(दामोदर पंडित), ‘लक्षण रत्नाकर’(गोपाळ पंडित), ‘महाराष्ट्र भाषाभाष्य’(सुभाष्य), ‘पंचवार्तिक’, ‘नामविभक्ती’, ‘द्वात्रिशलक्ष्णरत्नाकर’, ‘व्याकरण’ इत्यादी मराठी व्याकरण ग्रंथ रचले गेले. मराठीत तेराव्या शतकापासून व्याकरणे लिहायची सुरू असलेली प्रथा पुढे खंडित झाली. मराठीतील प्राचीन व्याकरण ग्रंथांमध्ये महानुभाव पंथातील भीष्माचार्य यांचे 'पंचवार्तिक' आणि भास्करभट्ट बोरीकर (कवीश्वर व्यास) यांचे ‘सुभाषनिबंधु’ हे महत्त्वाचे आहेत. प्रमाण मराठीचे आद्य व्याकरण म्हणून स्कॉटिश मिशनरी असलेल्या विल्यम केरीच्या ‘ग्रामर ऑफ मराठा लँग्वेज’(A GRAMMAR OF THE MAHARATTA LANGUAGE) या व्याकरणग्रंथाचा निर्देश करता येईल. या ग्रंथात अक्षररचना ते वाक्यरचना अशा विविध व्याकरणग्रंथांची माहिती, देवनागरी आणि मोडी लिपींचा परिचय देण्यात आलेला होता. अव्वल इंग्रजी कालखंडात दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी संस्कृत व इंग्रजी भाषांच्या व्याकरणाचे अध्ययन करून आणि मराठी भाषेच्या रूपविचाराची स्वतंत्र प्रज्ञेने व्यवस्था लावून ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’(१८३६) सिद्ध करून मराठी व्याकरणविषयक अग्रेसर व महत्त्वाचे कार्य केले असून त्यायोगे मराठी गद्याला प्रमाणरूप प्राप्त झाले असल्याने ‘मराठी भाषेचे पाणिनी’ हे बिरुद दादोबा पांडुरंगांना लावले जाते. दादोबा यांच्यानंतर मराठी व्याकरणाची व्यापक आणि विस्तृत मांडणी मोरो केशव दामले यांनी ‘शास्त्रीय मराठी व्याकरण’ या व्याकरण ग्रंथाद्वारे केली.

मराठी वैद्यक ग्रंथ

मध्ययुगात इसवीसनाच्या चौदाव्या शतकात विठ्ठल गलंड यांनी ‘रसकौमुदी’, ‘हितोपदेश’, ‘वैद्यचकोरचंद्रिका’, रसरत्नदीप’ इ. चार आयुर्वेदीय वैद्यक ग्रंथ मराठीत लिहिले आहेत, तर ‘वैद्यवल्लभ संहिता’, ‘रससिंधू’, ‘रसराजलक्ष्मी’ हे तीन ग्रंथ संस्कृतमध्ये लिहिले आहेत. विठ्ठल गलंड हे एक महाराष्ट्रीय वैद्य आणि मराठी वैद्यकीय ग्रंथांचे लेखक होते. त्यांनी संस्कृत व मराठी दोन्ही भाषांमध्ये लेखन केले आहे.मराठीत वैद्यक ग्रंथ लिहिणारा पहिला व्यक्ति म्हणजे ‘विठ्ठल गलंड’ होय. ते मूळचे विदर्भाचे असावेत असे मानले जाते. विदर्भातून आलेले, विठ्ठल गलंड यांनी आपल्या ज्ञानाने आणि विद्येने विजयनगर साम्राज्याचे राजा बुक्कराय यांना प्रभावित केले आणि ते बुक्काचे राजवैद्य बनले असावेत.

रसकौमुदी

रसकौमुदी हा मराठीतील पहिला वैद्यकीय ग्रंथ असून तो उस्मानिया विद्यापीठातील मराठी विभागाचे माजी प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख डॉ. श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी यांनी प्रकाशित केला आहे. या ग्रंथात रसशोधन (पाऱ्याचे शुद्धीकरण), रसापासून बनवलेल्या २७ औषधांच्या औषधशास्त्रीय प्रक्रिया आणि त्यांचे उपचार, विषांवरील उतारा, निरोगी माणसाची लक्षणे, आजारपण, 'रसा'पासून बनवलेली औषधे कशी द्यावीत? इत्यादी विषयांचा समावेश आहे. हा ग्रंथ ओवी छंदात रचलेला आहे.

वैद्यचकोरचंद्रिका

वैद्यचकोरचंद्रिका हा ग्रंथ लेखकाचे महान आयुर्वेदिक ज्ञान दर्शवतो. या ग्रंथात नाडीज्ञानाचा विषय दिला आहे, जो जुन्या संहितांमध्ये आढळत नाही.

हितोपदेश

हितोपदेश हा इतर औषधनिर्मितीसोबतच पारदयुक्त औषधनिर्मितीला अधिक समर्पित आहे आणि तो उपचारविषयक ज्ञानाचा सार म्हणून रचलेला आहे.

रसरत्नदीप

रसरत्नदीप हा ग्रंथ मराठी गद्य आणि पद्य स्वरूपात आहे आणि यात स्पष्टपणे पारदयुक्त औषधनिर्मितीचा विषय हाताळलेला आहे.

वैद्यवल्लभसंहिता

वैद्यवल्लभसंहिता हा संस्कृत ग्रंथ अभिजात ग्रंथांच्या शैलीत लिहिला आहे म्हणजेच ग्रंथाचे सूत्रस्थान, निदानस्थान, उत्तरस्थान इत्यादी स्थानांमध्ये (विभागांमध्ये) विभाजन करून लेखन केले आहे.

वैद्यवल्लभसंहिता या ग्रंथात रसांची अनेक औषधे दिलेली नाहीत, तर फक्त चूर्ण, काढे, तूप आणि तेल आणि इतर अशाच प्रकारची औषधे दिली आहेत. पारा आणि इतर धातू इत्यादी असलेले अनेक सुप्रसिद्ध औषधोपचार, जे सामान्यतः उत्तर मध्ययुगीन काळातील सर्व ग्रंथांमध्ये आढळतात, ते या ग्रंथात आढळत नाहीत. या ग्रंथावर किमयाशास्त्र किंवा रस आणि सिद्ध यांच्या ग्रंथांपेक्षा जुन्या अभिजात ग्रंथांचा अधिक प्रभाव दिसतो.

रससिंधू

रससिंधूमध्ये पाच अध्याय आणि सुमारे पाचशे श्लोक आहेत. यात पारा आणि इतर धातू तसेच औषधी वनस्पती आणि औषधे यांच्या निर्मितीची प्रक्रिया, निदान, पाच शुद्धीकरण पद्धती आणि अशा इतर विषयांवर विद्वत्तापूर्ण आणि स्पष्ट शैलीत, विविध प्रकारच्या श्लोकांमध्ये चर्चा केली आहे, जे लेखकाचे साहित्यिक आणि काव्य कौशल्य दर्शवतात. लेखकाने या ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच या ग्रंथाच्या महत्त्वाचा उल्लेख केला आहे. त्याने सिद्ध आणि वैद्यकशास्त्रातील प्रसिद्ध विद्वानांच्या मतांचा उल्लेख केला आहे. त्याने सुमारे ४० ते ५० ग्रंथांचा अभ्यास केला होता आणि हा ग्रंथ वैद्यकशास्त्राचा महासागर होता. या ग्रंथाला 'वैद्यकसाररससिंधू' असेही म्हणतात.

रसराजलक्ष्मी

रसावरील विविध ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करून 'रसराजलक्ष्मी' हा ग्रंथ लिहिला. ग्रंथाची सुरुवात एका चांगल्या वैद्याच्या वर्णनाने होते. हा ग्रंथ विविध प्रकारच्या श्लोकांमध्ये उपमा आणि इतर अलंकारांचा वापर करून मनोरंजक शैलीत लिहिलेला आहे.रसराजलक्ष्मीवर काही टीकाग्रंथ आहेत. मराठी पद्यरूपातील एक टीकाग्रंथ स्वतः लेखक विठ्ठल गलंड याचाच आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानप्रणाली आणि गणित- खगोलशास्त्र

भास्कराचार्य द्वितीय हे इसवीसनाच्या बाराव्या शतकातील एक महान भारतीय गणितज्ज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ञ असून ते महाराष्ट्रीय होते. भास्कराचार्य यांनी 'सिद्धान्तशिरोमणि' (ज्यात अंकगणित, बीजगणित,

खगोलशास्त्र आणि गोलाध्याय समाविष्ट आहेत) आणि 'लीलावती' यांसारख्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथांची रचना केली असून, त्यात कलन (calculus) आणि अंक प्रणालीतील त्यांचे योगदान दिसून येते. त्यांनी ग्रह-ताऱ्यांच्या गतीचा अचूक अभ्यास करून खगोलशास्त्राला नवी दिशा दिली. त्यांनी संस्कृतमध्ये लीलावती, बीजगणित हे गणिती ग्रंथ, तर ग्रहगणिताध्याय, गोलाध्याय, करणकुतूहल हे खगोलशास्त्रीय ग्रंथ लिहिले आहेत. 'सिद्धान्तशिरोमणि' हा ग्रंथ त्यांच्यानंतर सुमारे ७०० वर्षे ज्योतिषगणितावरील प्रमाणभूत ग्रंथ मानला गेला. सिद्धान्तशिरोमणि या ग्रंथाचे लीलावती (पाटीगणित), बीजगणित, ग्रहगणिताध्याय व गोलाध्याय हे चार खंड असून लीलावती व बीजगणित हे पहिले दोन स्वतंत्र ग्रंथांसारखेच मानण्यात येतात. अंकगणिताचे पाठ्यपुस्तक म्हणून 'लीलावती'या ग्रंथाचा भारतात अनेक शतके उपयोग करण्यात येत होता.

समारोप

थोडक्यात महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणाली ही एक भारतीय ज्ञान प्रणालीचा भाग आहे, ज्यामध्ये हजारो वर्षांपासून विकसित झालेल्या ज्ञानाचा समावेश आहे, ज्यात विज्ञान, तत्वज्ञान, व्याकरण, कला, साहित्य, आयुर्वेद आणि गणित यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश असून त्याचा आविष्कार प्रामुख्याने मराठी भाषेत झालेला आहे. महाराष्ट्रीय ज्ञान प्रणालीने केवळ महाराष्ट्रीय, भारतीय समाजावरच नव्हे, तर जागतिक विचारांवरही लक्षणीय प्रभाव टाकला आहे.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रीय संत परंपरा
संत महदंबा
संत राका कुंभार
संत कुर्मदास
संत अमृतराय
संत सोहिरोबानाथ

मराठी आद्यकवयित्री संत महदंबा

मराठी साहित्याच्या आणि भक्ती परंपरेच्या इतिहासात **'संत महदंबा' (महादाईसा)** यांचे स्थान अत्यंत आदराचे आणि अढळ आहे. त्या **मराठी भाषेतील पहिल्या स्त्री कवयित्री** आणि आद्य आख्यानकार म्हणून ओळखल्या जातात. १३ व्या शतकात चक्रधर स्वामींनी स्थापन केलेल्या **महानुभाव पंथातील** त्या एक अत्यंत विद्वान, संन्यासिनी आणि अग्रगण्य व्यक्तिमत्त्व होत्या. पंथात त्यांना आदराने 'मोठी आई' किंवा 'म्हातारी' (प्रौढ/ज्ञानी या अर्थाने) म्हटले जाई.

१. वैयक्तिक जीवन आणि पार्श्वभूमी

- **मूळ नाव व जन्म:** महदंबा यांचे मूळ नाव 'रूपाबाई' किंवा 'रूपाईसा' असे होते. त्यांचा जन्म साधारणपणे इ.स. १२३८ च्या सुमारास झाला. त्यांचे कुटुंब मूळचे पुरी पांढरी (जि. बीड) येथील होते, परंतु नंतर ते जालना जिल्ह्यातील **रामसगाव** येथे स्थायिक झाले.
- **बालवैधव्य ते संन्यास:** महादाईसांचे घराणे विद्वानांचे होते. त्या काळातील रीतीरिवाजाप्रमाणे त्यांचे लग्न अगदी लहान वयात झाले, परंतु पतीच्या अकाली निधनामुळे त्यांना बालवैधव्य आले. या दुःखातून आणि विरक्ती-तून त्यांना परमार्थाची ओढ लागली. सुरुवातीला त्या दादोसांच्या शिष्या झाल्या, परंतु नंतर श्री चक्रधर स्वामींच्या विचारांनी प्रभावित होऊन त्यांनी महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतली आणि कठोर संन्यासाचा मार्ग स्वीकारला.

२. चक्रधर स्वामी आणि गोविंदप्रभू यांच्याशी संबध

महानुभाव पंथाचे संस्थापक **सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी** आणि पंथाचे चौथे अवतार **श्री गोविंदप्रभू (ऋद्धिपूर)** या दोन्ही थोर पुरुषांच्या सान्निध्यात महदंबा राहिल्या.

- **जिज्ञासू वृत्ती:** महदंबा अत्यंत बुद्धीमान आणि चौकस होत्या. चक्रधर स्वामींशी संवाद साधताना त्या अनेक तात्विक प्रश्न विचारत असत. त्यामुळे स्वामींनी कौतुकाने त्यांचे वर्णन **"म्हातारी जिज्ञासक: म्हातारी चर्चक:"** (ही वृद्धा अत्यंत जिज्ञासू आणि चर्चा करणारी आहे) अशा शब्दांत केले होते. पंथाचे मुख्य आचार्य नागदेवाचार्य त्यांना 'धर्मरक्षक' मानत.

३. साहित्यातील अमूल्य योगदान

मराठी साहित्याचा पाया रचण्यात महदंबा यांचा वाटा खूप मोठा आहे. त्यांची प्रमुख वाङ्मयीन निर्मिती खालीलप्रमाणे आहे:

अ) धवळे (मराठीतील पहिले आख्यानकाव्य)

'धवळे' म्हणजे लग्नाची मंगलाष्टके किंवा विवाहगीते. संत महदंबा यांनी रचलेले **'धवळे'** हे मराठी साहित्यातील एक मैलाचा दगड ठरलेले काव्य आहे .ऋद्धिपूर येथे असताना श्री गोविंदप्रभू यांच्या प्रेरणेने महदंबा यांनी **'श्रीकृष्ण-रुक्मिणी स्वयंवर'** या विषयावर उत्स्फूर्तपणे जी काव्यरचना केली, त्याला 'धवळे' म्हटले जाते.

- याचे दोन भाग आहेत— **पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध**.
- ही रचना चार चरणांची असून मुक्तछंदात्मक आणि अत्यंत सोप्या, रसाळ मराठी भाषेत आहे.
- स्त्री स्वभावाचे सहज मार्दव आणि भक्तीचा ओलावा या काव्यात दिसून येतो. या रचनेमुळे त्या मराठीतील **'आद्य आख्यानकर्त्या'** ठरल्या.

ब) मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर

या काव्यात एकूण १०९ कडवी आहेत. या रचनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील प्रत्येक ओळीची सुरुवात मराठीतील स्वर आणि व्यंजनांच्या (अ, आ, इ, ई...) क्रमाने होते. पुढील काळातील पंडितांनी जी 'मातृका काव्ये' लिहिली, त्याचा पाया महदंबा यांनीच घातला होता.

क) गर्भकांड ओव्या

ही त्यांची अत्यंत संक्षिप्त पण आध्यात्मिकदृष्ट्या सखोल अशी ओवीबद्ध रचना आहे.

ड) 'लीळाचरित्र' निर्मितीमध्ये साहाय्य

मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथ असलेल्या 'लीळाचरित्रा'ची रचना म्हाइंभट यांनी केली. चक्रधर स्वामींच्या आठवणी आणि लीळा गोळा करताना महदंबा यांनी अनेक महत्त्वाचे प्रसंग आणि स्वामींचे वचने अचूकपणे सांगून म्हाइंभटांना या ग्रंथाच्या लेखनात मोलाची मदत केली.

४. सामाजिक आणि आध्यात्मिक महत्त्व

- **स्त्री मुक्तीचा आद्य स्वर:** १३ व्या शतकात जेव्हा स्त्रियांना शिक्षणाचा आणि परमार्थाचा अधिकार नाकारला जात होता, अशा काळात महदंबा यांनी संन्यास घेऊन केवळ धर्मचिंतनच केले नाही, तर श्रेष्ठ साहित्याची निर्मिती केली.
- **डोळस भक्ती:** त्यांची भक्ती अंध नव्हती, तर ती बुद्धी आणि तात्त्विक जाणिवेने युक्त होती.

साधारणपणे इ.स. १३०८ च्या सुमारास त्यांचे निधन झाले. मराठी भाषेला आणि भक्ती परंपरेला लाभलेली ही पहिली 'मोठी माय' आजही आपल्या 'धवळ्यां'च्या रूपाने मराठी साहित्यात अजरामर आहे.

खणखणीत वैराग्याचे प्रतीक संत राका कुंभार

मराठी संतांच्या मांदियाळीत (परंपरेत) **'संत राका कुंभार'** यांचे स्थान अत्यंत आगळेवेगळे आणि आदरणीय आहे. १३ व्या शतकातील वारकरी संप्रदायाच्या सुवर्णकाळात, म्हणजेच **संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांच्या समकालीन** काळात संत राका होऊन गेले. ते त्यांच्या निस्सीम विठ्ठलभक्तीसाठी आणि 'कठोर वैराग्यासाठी' प्रामुख्याने ओळखले जातात.

१. वैयक्तिक जीवन आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- **मूळ स्थान:** संत महिपतीकृत 'भक्तविजय' या ग्रंथातील उल्लेखांनुसार, संत राका हे मूळचे **गुजरातचे** (परदेशी कुंभार) असावेत. परंतु, पांडुरंगाच्या ओढीने ते पंढरपुरात आले आणि विठ्ठल चरणीच स्थायिक झाले. त्यांच्या जन्म-मृत्यूच्या तारखांविषयी निश्चित ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध नाहीत.
- **कुटुंब:** राका कुंभार यांच्या प्रपंचात त्यांची पत्नी ' बंका' आणि मुलगी **'देऊबाई'** (रंका) यांचा समावेश होता. संत नामदेवांनी त्यांच्या एका अभंगात या कुटुंबाचे वर्णन असे केले आहे:

कुंभार तो रांका, कांता त्याची बंका ।
कन्या नाम रंका तिघे जन ।
पंढरी क्षेत्रांत राहता आनंदे ।
वाचे गोविंद आळविती ॥

या तिघांचाही परमेश्वरावर पूर्ण विश्वास होता. गरिबीतही समाधानाने राहून, राका आपला मातीची भांडी (डेरे) बनवण्याचा पारंपरिक व्यवसाय करत विठ्ठल भक्तीत रममाण असत.

२. आव्यातील मांजराच्या पिल्लांची कथा (हृदयपरिवर्तन)

संत राका यांच्या जीवनातील सर्वात प्रसिद्ध आणि त्यांच्या संपूर्ण वैराग्याला कारणीभूत ठरलेली घटना **'आव्यात भाजल्या गेलेल्या मांजराच्या पिल्लांची'** आहे:

एकदा संत राका यांनी नेहमीप्रमाणे मातीची भांडी भाजण्यासाठी 'आवा' (भट्टी) तयार केला आणि तो पेटवून दिला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यांच्या लक्षात आले की, एका कच्च्या डेऱ्यात (भांड्यात) एका मांजरीने आपली लहान पिल्ले ठेवली होती आणि तो डेरा चुकून आव्यात गेला होता. संपूर्ण रात्रभर आवा जळत असल्यामुळे ती पिल्ले जिवंत असणे अशक्य होते.

या विचाराने राका अत्यंत व्याकुळ झाले. आपण निष्पाप जीवांच्या हत्येचे पापी ठरलो, या भावनेने त्यांनी सद्गदित होऊन पांडुरंगाचा धावा केला: "हे देवा, जशी तू लाक्षागृहात पांडवांची रक्षा केलीस, तशी या पिल्लांची रक्षा कर!" जेव्हा आवा शांत झाला आणि त्यांनी एकेक डेरा बाजूला काढला, तेव्हा तो कच्चा डेरा जसाच्या तसा होता आणि त्यातून मांजरीची पिल्ले सुखरूप बाहेर पडली. या चमत्काराने राका यांचे हृदय कृतज्ञतेने भरून आले आणि त्यांच्यातील विरक्ती अधिकच वाढली.

३. अत्यंत कठोर वैराग्य

मांजराच्या पिल्लांच्या घटनेनंतर संत राका यांनी सर्व प्रपंचाचा, घरदाराचा त्याग केला. त्यांनी घरातील सर्व संपत्ती ब्राह्मणांना आणि गरजूंना लुटवून दिली.

ते, त्यांची पत्नी आणि मुलगी जंगलात जाऊन राहू लागले. उदरनिर्वाहासाठी ते कोणाकडेही हात पसरत नसत. जंगलातील सुकलेली लाकडे (काष्ठ) गोळा करायची, ती बाजारात विकायची आणि त्यातून जे काही मिळेल त्यातच समाधानाने विठ्ठल नामस्मरण करत दिवस काढायचे, असा त्यांचा कडक नियम होता.

रुक्मिणी माता आणि सोन्याचे कंकण

त्यांच्या या निष्काम भक्तीची परीक्षा घेण्यासाठी एकदा भगवान श्रीकृष्ण (विठ्ठल) आणि रुक्मिणी माता जंगलात आले. रुक्मिणी मातेने राका लाकडे वेचत असलेल्या वाटेवर आपले मौल्यवान सोन्याचे कंकण (बांगडी) टाकले.

जेव्हा राका, पत्नी बंका आणि त्यांची कन्या रंका तिथून जाऊ लागले, तेव्हा त्यांना ते कंकण दिसले. परंतु, ते सोन्याचे कंकण म्हणजे केवळ 'माती' आहे, अशी त्यांची धारणा होती. आपली मुलगी त्या सोन्याकडे पाहून मोहात पडू नये म्हणून राकाने त्यावर पाय ठेवून ते मातीत लपवण्याचा प्रयत्न केला. हे पाहून त्यांची पत्नी बाका म्हणाली, "तुम्ही सोन्यावर माती का लोटत आहात? सोने काय आणि माती काय, दोन्ही आपल्यासाठी सारखेच (व्यर्थ) आहेत." त्यांच्या या निस्पृहतेने आणि निष्काम वैराग्य पाहून भगवंताने त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन दिले.

संत राका कुंभार हे वारकरी संप्रदायातील 'खणखणीत वैराग्याचे' प्रतीक आहेत. संत नामदेवांसारख्या श्रेष्ठ संतांनाही त्यांच्या या निरपेक्ष आणि अहंकारशून्य भक्तीचा मोठा आदर होता.

दिव्यांग संत कुर्मदास

संत कुर्मदास(इ.स.तेरावे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील अत्यंत आदरणीय आणि महत्त्वाचे संत मानले जातात. शारीरिक अपंगत्वावर मात करत त्यांनी दाखवलेली भक्ती आणि पंढरीच्या विठ्ठलाची त्यांच्यावरील कृपा, हा वारकरी चळवळीतील एक अत्यंत भावूक आणि प्रेरणादायी इतिहास आहे.संत कुर्मदास हे यादवकालीन संत असून, ते संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे समकालीन संत होते.

१. पार्श्वभूमी आणि शारीरिक अवस्था

संत कुर्मदास हे पैठण या ठिकाणी राहणारे होते. जन्मापासूनच त्यांना दोन्ही हात आणि दोन्ही पाय नव्हते. त्यांचे शरीर केवळ एका लहान कूर्मासारखे (कासवासारखे) गोल होते, म्हणूनच त्यांचे नाव 'कुर्मदास' पडले. शारीरिक दृष्ट्या पूर्णपणे परावलंबी असूनही त्यांच्या मनात पांडुरंगाविषयी प्रचंड ओढ आणि भक्ती होती.

२. पंढरीची वारी आणि खडतर प्रवास

संत नामदेवांच्या कीर्तनाची ख्याती ऐकून आणि विठ्ठलाच्या दर्शनाची ओढ लागल्यामुळे कूर्मदासांनी पंढरपूरला जाण्याचा निश्चय केला. हात-पाय नसल्यामुळे चालणे अशक्य होते, तरीही त्यांनी **पोटावर सरपटत (घसरत)** पंढरपूरच्या दिशेने प्रवास सुरू केला.

- **खडतर प्रवास:** केवळ पोटाने सरपटत दिवसाला अगदी थोडे अंतर पार करत ते पुढे सरकत असत. वाटेत खडे, काटे टोचून त्यांचे शरीर रक्तबंबाळ होत असे, पण त्यांनी आपला प्रवास थांबवला नाही.
- **चिकाटी:** लहूल ते पंढरपूर हे अंतर पार करण्यासाठी त्यांना तब्बल **चौदा महिने** लागले.

३. विठ्ठलाची धाव आणि शेवटचे दर्शन

पंढरपूरच्या अगदी जवळ, म्हणजे सुमारे १४ मैलांवर असलेल्या **लऊळ (ता. माढा)** या गावी आले असता, आषाढी एकादशी अगदी जवळ आली होती. आता आपण एकादशीला पंढरपूरला पोहोचू शकत नाही आणि विठ्ठलाचे दर्शन मिळणार नाही, या विचाराने ते व्याकुळ झाले. त्यांनी एका वारकऱ्यासोबत पंढरपूरला विठ्ठलासाठी एक निरोप पाठवला:

"देवा, मी तुझ्या दर्शनाला येत होतो, पण माझे शरीर आता साथ देत नाही. मी पंढरीच्या वेशीबाहेरच थांबलो आहे."

पंढरपूरमध्ये संत नामदेवांसोबत असताना विठ्ठलाला हा निरोप मिळाला. आपल्या लाडक्या भक्ताची ही अवस्था पाहून विठ्ठल स्वतः नामदेवांना सोबत घेऊन कुर्मदासांच्या भेटीसाठी धावत निघाले.

४. समाधी आणि महत्त्व

विठ्ठलाने लहूल येथे जाऊन कूर्मदासांना दर्शन दिले आणि त्यांना कवेत घेतले. भगवंताच्या दर्शनाने कूर्मदासांचे जीवन धन्य झाले. विठ्ठलाच्या मांडीवर डोके ठेवूनच त्यांनी आपले प्राण सोडले आणि तिथेच त्यांची समाधी बांधण्यात आली.

- **कुर्मदास मंदिर:** आज सोलापूर जिल्ह्यातील माढा तालुक्यात **लऊळ** येथे संत कुर्मदासांचे मोठे मंदिर आणि समाधी स्थळ आहे.
- **वारीची परंपरा:** आषाढी वारीला पंढरपूरला जाणाऱ्या अनेक पालख्या आधी संत कुर्मदासांच्या दर्शनाला लहूल येथे येतात आणि तिथून पुढे पंढरपूरकडे मार्गस्थ होतात. वारकरी संप्रदायात "आधी कुर्मदास, मग विठ्ठल" असेही काही वेळा श्रद्धेने म्हटले जाते.

संत कुर्मदासांचे चरित्र हे दर्शवते की, ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी शारीरिक सुदृढतेपेक्षा मनाची शुद्धता, अतूट श्रद्धा आणि तळमळ सर्वात महत्त्वाची असते. त्यांच्या या त्यागामुळेच विठ्ठलाला स्वतः पंढरपूर सोडून भक्ताच्या भेटीला यावे लागले होते.

कटावकार संत अमृतराय

मराठी साहित्याच्या आणि भक्ती परंपरेच्या इतिहासात **'संत अमृतराय'** हे त्यांच्या अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, रसाळ आणि लयबद्ध **'कटाव'** काव्यरचनेसाठी प्रसिद्ध आहेत. १८ व्या शतकात होऊन गेलेले अमृतराय हे उच्चविद्याविभूषित, रसिक आणि तितकेच विरक्त संत होते. त्यांना मराठी साहित्यातील **'कटावकार'** म्हणून प्रामुख्याने ओळखले जाते.

१. वैयक्तिक जीवन आणि पार्श्वभूमी

- **जन्म व काळ:** संत अमृतराय यांचा जन्म इ.स. १६९८ च्या सुमारास बुलढाणा जिल्ह्यातील फतेखेरडा (साखरखेरडा) येथे एका मध्व संप्रदायी देशस्थ ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव कल्याणीपंत आणि आईचे नाव उमाबाई होते.
- **दीक्षा आणि संप्रदाय:** अमृतराय यांचे मूळ घराणे मध्व संप्रदायाचे अभिमान होते. त्यांना **श्री माधवमुनी** या थोर संतांचा अनुग्रह (दीक्षा) लाभला होता, त्यामुळे त्यांच्या रचनांमध्ये 'मध्वमुनी' किंवा 'माधवमुनी', अंबिकासरस्वती असा गुरुनावांचा उल्लेख आवर्जून येतो.
- **अमळनेरचे कारभारी:** अमृतराय हे अत्यंत बुद्धिमान आणि हिशोबात चोख होते. तत्कालीन खानदेशातील अमळनेरचे जहागीरदार संताजीराजे होळकर (किंवा वाघ) यांच्याकडे अमृतराय मुख्य कारभारी (दिवाण) म्हणून नोकरीला होते. त्यांची राहणी अत्यंत थाटाची आणि राजेशाही होती.

२. विरक्ती आणि हृदयपरिवर्तन

अमळनेरचे कारभारी म्हणून वैभवशाली जीवन जगत असताना त्यांच्या आयुष्यात एक प्रसंग घडला, ज्याने त्यांचे संपूर्ण जीवन बदलून टाकले:

एकदा अमृतराय कचेरीत बसून शासकीय हिशोब लिहीत होते. बाहेर कडक ऊन होते. त्याच वेळी एक वृद्ध, थकलेला वारकरी/साधू कचेरीच्या पायरीवर येऊन बसला आणि विठ्ठलाचे नाव घेऊ लागला. कारभाराच्या घाईत असलेल्या अमृतरायांचे लक्ष विचलित झाले. त्यांनी काहीशा चिडून त्या साधूला विचारले, "सारखा काय देवाचा जप लावतात? देव काय तुमचे हिशोब लिहिणार आहे का?"

त्यावर त्या साधूने शांतपणे उत्तर दिले, "कारभारी, तुम्ही राजाचा हिशोब लिहिता आहात, त्याचे वेतन तुम्हाला मिळेल. पण ज्याने संपूर्ण विश्वाचा हिशोब मांडला आहे, त्या जगन्नाथाचा हिशोब कधी मांडणार?"

या शब्दांनी अमृतरायांच्या अंतःकरणात लख्ख प्रकाश पडला. संसार आणि वैभवाची असारता त्यांना उमजली. त्यांनी तात्काळ हातातील लेखणी खाली ठेवली, कारभारीपदाचा राजीनामा दिला आणि ते तिथून थेट पैठणला निघून आले. गोदावरीच्या तीरावर त्यांनी विठ्ठल भक्ती आणि काव्यनिर्मितीत स्वतःला वाहून घेतले.

३. साहित्यातील योगदान आणि 'कटाव' छंद

मराठी वाङ्मयात अमृतराय यांचे स्थान त्यांनी रूढ केलेल्या **'कटाव'** या छंदासाठी अजरामर आहे. कटाव हा एक अत्यंत प्रवाही, नादमय आणि वेगात गायला जाणारा काव्यप्रकार आहे. यामध्ये अनुप्रास (शब्दांची पुनरावृत्ती) आणि यमकांचा भरपूर वापर असतो.

अ) अमृतरायांचे प्रसिद्ध कटाव

त्यांचा 'कलियुगाचा' कटाव हा मराठी कीर्तन परंपरेत आजही अत्यंत आवडीने गायला जातो. त्याची एक प्रसिद्ध ओळ खालीलप्रमाणे आहे:

"धन्य धन्य कलियुगा, थोर तुझा महिमा, नरनारी भुलल्या कामा ।"

तसेच त्यांचा **'ध्रुवचरित्र'**, **'प्रल्हादचरित्र'**, आणि **'गजेन्द्रमोक्ष'** या विषयांवरील कटाव रचना अतिशय लोकप्रिय आहेत. त्यांच्या रचनांमध्ये शब्दांची फेक इतकी वेगवान असते की ऐकणारा मंत्रमुग्ध होतो.

ब) इतर वाङ्मय प्रकार

फक्त कटावच नव्हे, तर अमृतरायांनी **पदे, आरत्या, भूपाळ्या, अष्टके आणि सोपे अभंग** देखील रचले आहेत. त्यांची भाषा श्रीमंत, संस्कृतप्रचूर असली तरी ती सर्वसामान्य भाविकाला सहज समजेल अशी प्रवाही आहे. त्यांच्या काव्यात शृंगार आणि वैराग्य यांचा एक अपूर्व संगम पाहायला मिळतो.

४. शेवटचा काळ

आयुष्याचा उत्तरार्ध त्यांनी गोदावरीच्या काठावर भजनात आणि कीर्तनात घालवला. इ.स. १७५६ (किंवा काही संदर्भांनुसार १७५३) मध्ये त्यांनी पैठण येथेच समाधी घेतली. पैठणमध्ये गोदावरी नदीच्या पात्रात त्यांचे समाधी मंदिर आजही भाविकांचे श्रद्धास्थान आहे.

संत अमृतराय हे महाराष्ट्राच्या कीर्तन परंपरेचे मुख्य आधारस्तंभ मानले जातात. त्यांनी मराठी भाषेला 'नादसौंदर्य' आणि 'लयबद्धता' मिळवून दिली. त्यांच्या कटाव रचनेचे अनुकरण पुढे अनेक शाहिरांनी आणि कवींनी केले.

संत कवी श्री. अमृतराय महाराज पैठण

नाथसंप्रदायी संतकवी संत सोहिरोबानाथ

इसवी सनाच्या अठराव्या शतकातील अत्यंत थोर नाथसंप्रदायी संतकवी संत सोहिरोबानाथ आंबिये(इ.स. १७१४- इ.स. १७९२) हे गोमंतकातील एक महान संत होते.

जीवनप्रवास आणि पार्श्वभूमी

- **जन्म व मूळ गाव:** संत सोहिरोबानाथ आंबिये यांचा जन्म **इ.स. १७१४** मध्ये झाला. त्यांचे मूळ घराणे (संझगिरी कुटुंब) गोव्यातील **पालिये(पेडणे महाल)** येथील होते. मात्र, पोर्तुगीजांच्या छळामुळे त्यांचे कुटुंब सावंतवाडी जवळील **बांदे** येथे स्थायिक झाले. तेथेच सोहिरोबांचा जन्म झाला. त्यांचे मूळ नाव 'अच्युत अनंत आंबिये' असे होते.
- **सांसारिक जीवन व नोकरी:** सुरुवातीला त्यांनी सावंतवाडी संस्थानात 'कुलकर्णी' (महसूल निरीक्षक) म्हणून नोकरी केली. वयाच्या ३५ व्या वर्षांपर्यंत त्यांनी यशस्वीपणे सांसारिक व प्रशासकीय जबाबदाऱ्या सांभाळल्या.
- **अनुभूती आणि विरक्ती:** इन्सुली घाटातील जंगलात त्यांना **गहिनीनाथांचे** दर्शन व दीक्षा मिळाली, अशी श्रद्धा आहे. या आध्यात्मिक अनुभूतीनंतर त्यांच्या मनात तीव्र विरक्ती निर्माण झाली. त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला आणि पुढील २५ वर्षे त्यांनी योगी म्हणून साधना केली. वयाच्या ६० व्या वर्षी त्यांनी पूर्ण संन्यास घेतला.

महादजी शिंदे यांच्याशी संबंध आणि उत्तर भारत भ्रमण

आपल्या उत्तर भारत प्रवासादरम्यान सोहिरोबा ग्वाल्हेरला पोहोचले. **ग्वाल्हेरचे विख्यात मराठा सरदार महादजी शिंदे** हे सोहिरोबांच्या आध्यात्मिक अधिकाराने अत्यंत प्रभावित झाले. त्यांनी सोहिरोबांना आपले 'गुरू' मानले आणि त्यांच्यासाठी **उज्जाईनी (उज्जैन)** येथे एक मठ बांधला. आयुष्याची अंतिम वर्षे त्यांनी उज्जैनमध्येच व्यतीत केली आणि इ.स. १७९२ मध्ये (वयाच्या ७८ व्या वर्षी) क्षिप्रा नदीच्या तीरावर महाकाल मंदिर परिसरात ते सदेह गुप्त झाले, अशी मान्यता आहे.

ग्रंथसंपदा आणि साहित्यिक योगदान

सोहिरोबांची वाङ्मयनिर्मिती अफाट आणि तात्त्विकदृष्ट्या अतिशय समृद्ध आहे. त्यांनी प्रामुख्याने अद्वैत वेदान्त आणि हठयोग या विषयांवर लेखन केले.

प्रमुख ग्रंथ:

1. **सिद्धान्तसंहिता**
2. **अक्षयबोध**
3. **अद्वयानंद**
4. **पूर्णाक्षरी**
5. **महदनुभवेश्वरी** (यात हठयोगाचे विस्तृत वर्णन आढळते.)
6. **चित्सुखानंद** (हा ग्रंथ अमुद्रित स्वरूपात आहे.)
7. **सोहिरोबांची बखर:** मराठी बखरसाहित्यात याला स्वतंत्र स्थान आहे. यात देहाच्या रचनेवर एका किल्ल्याचे रूपक वापरून गद्यरचना केली आहे

(सच्चिदानंद परमात्मा हा या देहरूपी किल्ल्याचा धनी आणि हा ग्रंथ म्हणजे त्याला धाडलेला खलिता).

काव्याची वैशिष्ट्ये आणि लोकप्रिय पदे

त्यांच्या रचनेत श्लोक, अभंग, आरत्या, कटिबंध आणि सवायांचा समावेश आहे. त्यांच्या भाषेवर संस्कृतचा मोठा प्रभाव असला, तरी त्यांची शैली क्लिष्ट नाही. कोकणातील प्रदीर्घ वास्तव्यामुळे त्यांच्या काव्यात **समुद्रविषयक दृष्टांत** आणि कोकणी शब्दांची सुंदर पेरणी दिसते.

त्यांची खालील पदे आजही महाराष्ट्रात आणि गोव्यात अत्यंत लोकप्रिय आहेत:

“अंतरीचा ज्ञानदिवा मालवू नको रे...

हरीभजनाविण काळ घालवू नको रे...”

"आम्ही नहों पांचांतले, नहों पंचविसांतले..." (या पदामध्ये त्यांनी स्वतःच्या निर्गुण स्वरूपाचे सुंदर वर्णन केले आहे.)

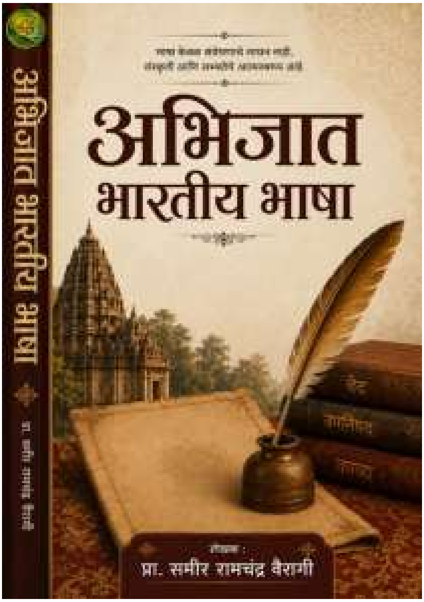
सन्मान व वारसा

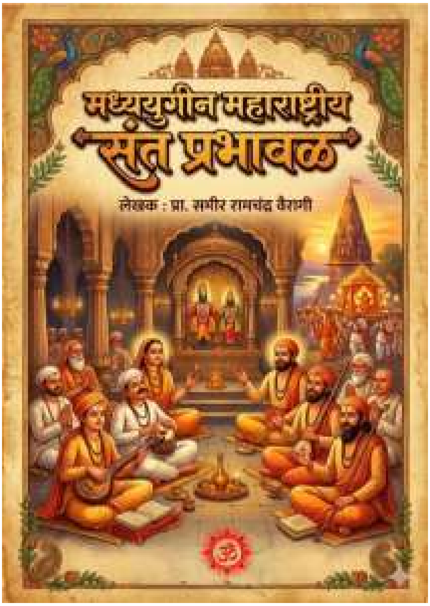
- इ.स. २०१४ मध्ये त्यांच्या जयंती त्रिशताब्दीनिमित्त भारतीय टपाल खात्याने त्यांच्या स्मरणार्थ विशेष टपाल तिकीट जारी केले होते.
- गोव्यातील पेडणे येथील शासकीय कला व वाणिज्य महाविद्यालयाला 'संत सोहिरोबानाथ आंबिये शासकीय महाविद्यालय' असे नाव देण्यात आले आहे, तसेच गोवा विद्यापीठात त्यांच्या नावाने अध्यासन (Chair) सुरू करण्यात आले आहे.

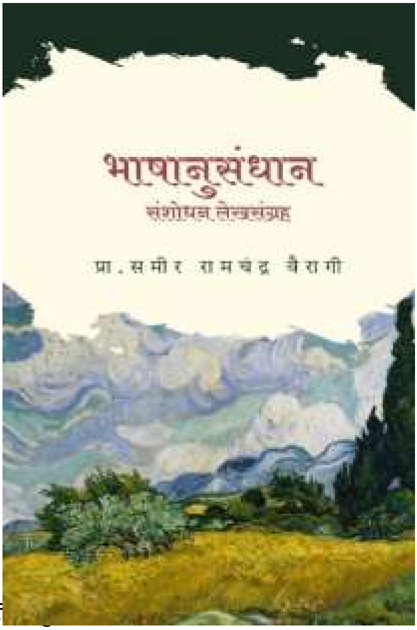

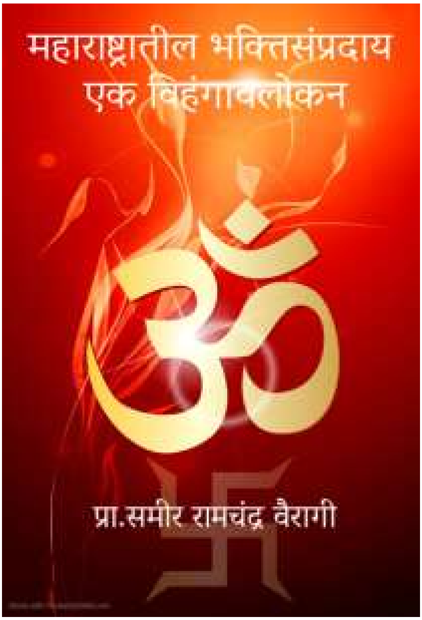
संत सोहिरोबानाथ

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी यांची ई साहित्यवरील या पूर्वीची पुस्तके

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

नाव	:	प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी
व्यवसाय	:	सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी), राजपत्रित अधिकारी (म.शि.से.), गट –अ, महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसुफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व), मुंबई – ६०.
शिक्षण	:	एम.ए., बी.एड., एम.फिल., नेट (जेआरएफ), सेट,
इतर शैक्षणिक अर्हता	:	वृत्तपत्रपदविका, भगवद्गीता पदविका, मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम